

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

*Նվիրվում է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի
հիմնադրման 50-ամյակին*

№ 14

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

*Посвящается 50-летию основания факультета востоковедения
ЕГУ*

№ 14

Ереван
Издательство ЕГУ
2018

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES

JOURNAL OF ORIENTAL STUDIES

*Dedicated to the 50th anniversary of the foundation of the faculty
of Oriental Studies of YSU*

№ 14

YEREVAN
YSU PRESS
2018

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելքոնյան Ռուբեն բ.գ.թ., պրոֆեսոր (խմբագիր)

Մելիքյան Գուրգեն բ.գ.թ., պրոֆեսոր

Խառատյան Ալբերտ պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ

Սաֆրաստյան Ռուբեն պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Հովհաննիսյան Լավրենտի բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ

Հովհաննիսյան Դավիթ բ.գ.թ., պրոֆեսոր

Սաֆարյան Ալեքսանդր պ.գ.թ., պրոֆեսոր

Ոսկանյան Վարդան բ.գ.թ., դոցենտ

Քոչարյան Հայկ պ.գ.թ., դոցենտ

Սարգսյան Լևոն պ.գ.դ., պրոֆեսոր

Կարապետյան Ռուբեն պ.գ.դ.

Տեր-Մաթևոսյան Վահրամ պ.գ.դ.

Գրեկյան Երվանդ պ.գ.դ.

Րեպենկովա Մարիա բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Ռուսաստան)

Կուզնեցով Վասիլի պ.գ.թ., դոցենտ (Ռուսաստան)

Էքմեքչյան Լեոնա PhD (ԱՄՆ)

Իլյա Յակուբովիչ բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Գերմանիա)

Ահմադջան Ղուրոնբեկով բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Ուզբեկստան)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ ԵՊՀ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ 50-ԱՍՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ</i>	11-12
---	-------

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Մկրտումյան Գայանե ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ- ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ</i>	14-27
--	-------

<i>Ռաֆայելովա Քրիստինե ՄԱՐԴՈՒ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԲՆՈՐՈՇՈՂ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԳԵԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԱԲ ԵՎ ՀԱՅ ԼԵԶՎԱՍՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ</i>	28-39
--	-------

<i>Ikilikyan Sona ARAB-IRANIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE PERSIAN GULF NAMING DISPUTE</i>	40-54
--	-------

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռամագյան Սամվել

«ՔՅՈՌՕՂԼԻ» ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԸ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....56-94

Հակոբյան Տաթևիկ

ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԿԵՐՊԱՐԻ

ՎԵՐԱՐԺԵՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (ՍԵԼԻՄ

ԴԵՐԻՆԳԻԼԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ).....95-110

Սարգսյան Տաթևիկ

ՊՈԼՍՈ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԶԱՎԵՆ ՏԵՐ-ԵՂԻԱՅԱՆ.....111-123

Աբրահամյան Մհեր

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԲՈՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ.....124-137

Պողոսյան Նաիրա

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՀԱԼԻԴԵ

ԷԴԻՓ ԱԴԸՎԱՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ.....138-151

Մելքոնյան Ռուբեն

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐ-ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐ. ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ

ԵՎ ԿԱԴՐԱՅԻՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....152-165

Գևորգյան Արշակ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆ-
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՎԱՐՉԱՊԵՏ ԱԴՆԱՆ ՄԵՆԴԵՐԵՄԻ ԵՎ ԳԱՐԵԳԻՆ
ՏՐԱՊԻԶՈՆՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ.....166-178

Հովսեփյան Լևոն
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ.....179-205

Դարբինյան Հայկ
«ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԺ» ԶՈՒԳԱԿՑՈՒՄԸ «ԿՈՇՏ ՈՒԺԻՆ».
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼԻԶԱՑՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.....206-219

Գևորգյան Արշակ
«ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ.
ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԻԲՐԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ.....220-230

Հովհաննիսյան Գոռ
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-
ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ.....231-240

Հարությունյան Ավետիք
2015 թ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.....241-250

Մարգարյան Հայկ
ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ251-263

Պետունց Արեն
ԱԶԳԱՅՆԱՍՈՒՄԱԿԱՆ ՆՈՐ ՈՒԺԻ ԲԵՄԵԼԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ 2018 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.....264-278

Մելքոնյան Մարիամ
ԿՆՈՋ ԷՄԱՆՍԻՊԱՅԻԱՅԻ ԽՆԴԻՐԸ ՄԻՂԻ
ՀԱԹՈՒՆԻ «ԱՂԵՐՄԱԳՐՈՒՄ».....279-288

Պետրոսյան Ամալյա
XVIII ԴԱՐԻ ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....289-298

Խաչատրյան Շուշան
ՄՈՒԽԹԱՐ ԱՌԻԵՁՈՎԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....299-314

Մովսիսյան Լիլիթ
ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԵՎ ԱՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԼԵԶՎԻ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶՈՒԳԱՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ.....315-328

<i>Хабидуллина Элмира *</i> <i>ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ</i> <i>ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ С ТАТАРСКОГО</i> <i>ЯЗЫКА НА ТУРЕЦКИЙ</i>	329-335
---	---------

<i>Քոչարյան Հայկ, Գևորգյան Աննա</i> <i>ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԱՂԲԵԶԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՌ</i> <i>ԳՈՐԾՈՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ</i> <i>ՇԱՀԵՐԻ ՎՐԱ</i>	336-356
---	---------

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Vardanyan Aharon</i> <i>SOME REMARKS ON THE SOCIOLINGUISTIC</i> <i>SITUATION IN XALXĀL</i>	358-365
---	---------

<i>Տոնոյան Արտյոմ</i> <i>ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ ԲՈՒՆ ԱՊԱՌՆԻ</i> <i>ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵՎԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ</i> <i>ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ</i>	366-380
--	---------

<i>Բիանջյան Հասմիկ</i> <i>ՍԵՅՅԵԴ ՍՈՀԱՄՄԱԴ ԱԼԻ ԶԱՄԱԼԶԱԴԵԻ ԴԵՐԸ 19-ԸՂ</i> <i>ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻ և 20-ԸՂ ԴԱՐԻ ՄԿԶԲԻ ՊԱՐՄԻՑ</i> <i>ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՆՈՐԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ</i>	381-392
--	---------

<i>Խաչատրյան Զարուհի</i> <i>ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՁԻԱՆՈՒՆՆԵՐԸ</i> <i>ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ</i>	393-402
---	---------

Դավթյան Սոնա

*ԲՈՒՅՍԵՐԻ ԱՆՎԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՊԱՐՄԿԵՐԵՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲՈՒՍԱՆՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ*.....403-419

Կոստանյան Վահան

*ԱՅՐՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ
ԵՎ ՑԵՂԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*.....420-430

Գեղամյան Աստղիկ

ՄԻՐԱՅԻՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ «ՇԱՀՆԱՄԵ»-ՈՒՄ.....431-440

Պետրոսյան Լիանա

*ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹԸ
Մ. ԱՀՄԱԴԻՆԵԺԱԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (2005-2013 ԹԹ.)*.....441-449

Կոստանյան Վահան

ԱՅՐՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.....450-456

Брутян Ануш

*ПЕРСПЕКТИВЫ РОССИЙСКО-ИРАНСКОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА ПОСЛЕ ПОДПИСАНИЯ СВПД*.....457-471

Khorikyan Hovhannes

ON THE LOCATION OF THE NEPHTHALITES.....472-486

**«ՔՅՈՌՕՂԻ» ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԸ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Բանալի բառեր՝ «Քյոռոլի» էպոս, հայ պատմագրություն, Գզիրոլի Մուստաֆա, Քոսա Սաֆար, Թանդրի Թանիմագ, Դելի Հասան

«Քյոռոլի» էպոսն ուշ ժամանակաշրջանի (XVII դ.) ստեղծագործություն լինելով՝ թյուրքական մյուս էպոսների ու հերոսական ասքերի համեմատ իր տարածվածության տեսակետից նախադեպ չունի, այն համընդհանուր ընդունելության է արժանացել ամենատարբեր ազգերի շրջանում՝ Տյան-Շանից մինչև Բալկաններ, Կասպից ծովից մինչև Սիբիր: Հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով (Վ. Մ. Ժիրմունսկի, Բ. Ա. Կարրիև, Ն. Փ. Բորաթավ նն), «Քյոռոլի» էպոսի ձևավորումը սկսվել է XVIIդ.-ից և մինչև XIXդ. վերջերն այն ենթարկվել է գեղարվեստական բազմաբնույթ մշակումների ու փոփոխությունների: Էպոսի արևմտյան խմբում ընդգրկված տարբերակները (թյուրքական, ադրբեջանական, հայկական, քրդական, վրացական, դաղստանյան նն) հիմնականում հանգում են ատրպատականյան (կամ, այսպես կոչված, «վաղադրբեջանական») «Քյոռոլու» էպոսին: Դրանք հիմնավորապես պահպանելով պատմական իրադարձությունների իրական արձագանքները և շերտերը, սկզբնավորվելով անմիջական պատմական հենքից՝ ճշմարտացիորեն են վերարտադրել Փոքր Ասիայում XVI-XVIIդդ. տեղի ունեցած անցքերը, այն է՝ ջալալիների (ջելալիների) ապստամբությունները:

Էպոսի գրառումից ի վեր հետազոտողներին մշտապես զբաղեցրել են դրանում արտացոլված իրադարձությունների և գործող անձանց, մանավանդ, Քյոռոլլու կերպարի պատմականության, էպոսի ձևավորման ժամանակաշրջանի և տարածաշրջանի հարցերը: Նմանօրինակ հարցեր քննարկվել են XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի ռուս և եվրոպացի բազմաթիվ հեղինակների աշխատություններում (Վ. Գորդլևսկի, Վ. Սմիռնով, Վ. Ռադլով, Ա. Կրիմսկի, Ի. Բերեզին, Ի. Կունոշ, Է. Սոսսի, Օ. Շպից, Գ. Մեսարոշ, Ժ. Դյումեզիլ և այլք), սակայն դրանք մեծամասամբ համապարփակ ուսումնասիրություններ չլինելով՝ լիովին չեն լուսաբանել վերը նշված հարցերը: Պատմական իրականությունից դուրս դիտարկվելով՝ երբեմն ժխտվել է նաև էպոսի ինքնօրինակությունը: Հայ և օտարազգի հետազոտողների կողմից փորձեր են արվել Քյոռոլլու և Արշակ Բ-ի, Քյոռոլլու և Աշոտ Երկաթի գրույցների միջև ծագումնաբանական ու տիպաբանական գուգահեռներ անցկացնելու (Ի. Շոպեն, Ս. Կանայանց, Ժ. Դյումեզիլ, Հ. Պերպերյան ևն)¹:

¹ Քյոռոլլու և Աշոտ Երկաթի գրույցների միջև առկա համանմանությունների մասին Ի.Շոպենի գրությունը նվազ հանրաճանաչ է (И.Шопен, Кер-Оглу. Татарская легенда, - «Маяк современного просвещения и образованности. Труды ученых и литераторов, русских и иностранных», ч. III, с. 12-25, СПб., 1840, с. 22): «Մասնա ծռեր» էպոսի պատումների ուսումնասիրության վերաբերմամբ Ս.Կանայանցը հավատարիմ իր ոճին, ժամանակին մի շարք նույնացումներ է արել, ինչպես Քյոռոլլուն Արշակ Բ-ի, Ղըռաթը՝ Տիրան արքայի ճարտուկ ճանճկենի կամ Քուռկիկ Ջալալու, Քյոռոլլու Ջուլֆիղար թուրք թուր Կեճակիի կամ «հավլունի թրի» հետ ևն (Ս Կանայեանց, Ջոջանց տուն կամ Մասնայ ծռեր վեպի երեք փոփոխակ, Վաղարշապատ, 1910, էջ 2, ԺԳ, ԺԵ, Ի):

Ժ.Դյումեզիլը մի հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել հայերի կուրացման և որդիական վրեժխնդրության մասին Փոքր Ասիայում, Հյուսիսային և Հարավային Կովկասում տարածված, այսպես կոչված, «կուրի զավակի» գրույցի (առասպելալոյթի) համեմատական վերլուծությանը (G.Dumézil, Les légendes de «Fils d'aveugles» au Caucase et autour du Caucase, «Revue de l'Historie des Religions», Vol.

Ավելի ուշ, ընդ որում, հիմնականում Թուրքիայի հանրապետական շրջանում նմանատիպ հարցերին անդրադարձած թուրք հետազոտողների կողմից (Մ.Ֆ.Քյոփրյույուզադե, Վելիդ նն) «Քյոոողլին» դիտարկվել է որպես գուտ «թուրքական հանճարի» արտահայտություն, առաջ են քաշվել ծայրահեղ այլ հակազդիտական տեսակետներ: Ընդամին, մի շարք այլ հեղինակներ (Ն.Փ.Բորաթավ, Ա.Ս.Լևենդ, Մ.Ս.Սենդեր) բազմիցս նշել են էպոսի գլխավոր հերոսի կերպարի երկատման և երկփեղկման միտքը: Իբր, շփոթ առաջանալով՝ նույնացվել են XVIIդ. ապրած երկու նույնանուն անձինք՝ ջալալի առաջնորդը և բանաստեղծ-աշուղը, կամ, իբր, իրականում գոյություն ունեցած բանաստեղծ Քյոոողլուի ստեղծագործություններին են ձուլվել

117, p. 50-74, E. Leroux, Paris, 1938): Նրա կարծիքով, գրույցի հնագույն ձևը Հերոդոտոսի (Ք. ա. Vդ.) մոտ պահպանված սկյութական առասպելն է (Հերոդոտոս, գք. 4, 1-4), ապա Փավստոս Բուզանդից և Մովսես Խորենացուց ավանդված «Պարսից պատերազմ» հերոսավեպը, մասնավորապես, Շապուհի կողմից ձիու պատճառով Տիրան թագավորի կուրացման և նրա որդի Արշակ Բ-ի վրիժառության ու մահվան դրվագները: Ամենաուշ խմբագրություններն օսնարտական, սվանական և թուրքական («Քյոոողլի») աքերն են: Սկյութական, հայկական և թուրքական տարբերակներում հայրերի կուրացման պատիժն անպայմանորեն կապված է ձիաբուծության հետ, ինչը որ ավելի հստակ ու տրամաբանական է ներկայացված Արշակ Բ-ի վեպում: Վերջինիս և «Քյոոողլի» էպոսի միջև Դյումեզիլը մի շարք հետաքրքրական համանմանություններ է նշում, ի վերջո, հնարավոր համարելով դրանց ընդհանուր կապը, բայց ոչ անպայման ծագումնաբանական:

Դյումեզիլի այս տեսությունը զարգացնելով՝ ֆրանսահայ բանասեր Հ.Պերպերյանը ևս մի քանի համանմանություններ է նշում և դրանց առկայությամբ հիմնավորում, որ «Քեոողլուի գրույցին մէկ մասը Արշակի վէպէն սերած է: Այս մասը նախապես պետք է որ անջատ եղած ըլլայ եւ պատմական Քեոողլուի անուան շուրջ կազմուած դիւցազնավէպէն վերջ ձուլուած անոր հետ» (Հ.Պերպերեան, Արշակ Բ. եւ Քեոողլու, Փարիզ, 1938, էջ 40): Պերպերյանի կարծիքով, «Արշակ առած է Ռուշան կամ Քեոողլու-Ռուշան անունը», իսկ երկու վեպերի ձուլումը կատարվել է հայ աշուղների կողմից: Սակայն որոշ վերապահությամբ գտնում է, որ «եթէ ընդունուի որ Քեոողլուի դիւցազնավէպին մէկ մասը սերած է Արշակի վէպէն, պետք է ընդունիլ նաեւ թէ այս վերջինը իր գոյութիւնը պահած է առնուազն մինչեւ ԺԶ. դար» (անդ, էջ 43):

ռազմիկ-խռովարար Քյոռոզլուի մասին այլ ասացողների հորինած առասպելներն ու երգերը: Թուրք բանասիրության մեջ հայտնի է նաև այլ կարծիք, ինչի համաձայն Քյոռոզլին XVIդ. վերջին ապրած երաժիշտ-բանաստեղծ է, սակայն հենց ինքնին հերոսի բուն անունը հեքիաթային-առասպելական ծագում ունի և վաղնջական ժամանակներից հանրահայտ է եղել թուրքերի շրջանում: Իբր, հենց այդ տարածված անունն է վերցրել երաժիշտ-բանաստեղծը²:

Թեև նման իրարամերժ և հակասական կարծիքներ հայտնվել են խորհրդային շրջանի ուսումնասիրողների կողմից ևս (Բ.Պետրուշևսկի և այլք), սակայն հնարավորություն ունենալով վերահասու լինել պատմական (հիմնականում՝ հայկական) աղբյուրներին և օգտագործելով դրանք՝ լրացվել է այն բացը, որն առկա է հիշատակված հեղինակների գործերում: Սույն հանգամանքն էլ հենց թույլ է տվել կատարել և ամրագրել մի շարք իրավացի եզրահանգումներ էպոսում արտացոլված պատմական իրադարձությունների, էպոսի ստեղծման և ձևավորման ժամանակաշրջանի, ինչպես նաև գլխավոր հերոսների պատմականության և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Համեմատության համար նշենք, որ անհրաժեշտ բավականաչափ տեղեկություններ օտար աղբյուրներում չեն հանդիպում: Միայն XVIIդ. օսմանյան պատմիչ Էվլիյա Չելեբին է իր ուղեգրություններում («Սեյահեթ-նամե») հաղորդում Քյոռոզլու մասին որոշ տեղեկություններ, որոնք հիմնականում աղոտ ակնարկներ լինելով՝ բազմաթիվ թյուր կարծիքների տեղիք են տվել: Վերջինիս վկայության համաձայն, Քյոռոզլին հոչակված է եղել որպես «*հայդութ*» (ավազակ): Միաժամանակ XVIIդ. երկրորդ

² Б.Каррыев, Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968, с. 79-80.

կեսին պատահած դեպքերի առթիվ պատմիչը հիշատակում է նշանավոր աշուղ Քյոռոզլուն՝ առանց նշելու սակայն, թե երբ է նա ապրել և ստեղծագործել: Հետաքրքիր է, որ տվյալ դեպքում ոչ մի խոսք չկա «դեստանի» մասին:

Վիպական Քյոռոզլու և նրա զինակիցների պատմական նախատիպերի, ինչպես նաև նրանց գործունեության տարածքի հարցը որոշելու տեսանկյունից առավել արժանահավատ և վավերական պատմական աղբյուրներ են հանդիսանում Օսմանյան կայսրության պետական արխիվներում պահվող և XVIդ. վերջով թվագրվող փաստաթղթերը (Mühimme Defterleri), որոնք հիմնականում հրամանագրեր են և նահանգային իշխանությունների զեկույցներ: Ընդամին, 1579-1581 թթ., 1588թ. և 1593-1595 թթ. Բոլիի, Գերեդեյի, Իչելի, Կարամանի, Անատոլիայի այլ շրջանների բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հասցեագրված հրամանագրերում նկարագրվում են Քյոռոզլու և նրա գործակիցների ավագակային գործողությունները, նշվում դրանց վերացման և Քյոռոզլու ձերբակալության անհրաժեշտությունը: Առանձնահատուկ շեշտվում է, որ Քյոռոզլի անվամբ ավագակը քարավաններ է կողոպտել, պատանիներ առևանգել ևն, ինչը միանգամայն համահունչ է էպոսի սյուժեյին³: Նշված փաստաթղթերի համաձայն, Քյոռոզլին ակտիվ է եղել Անատոլիայի հյուսիս-արևմուտքում, մասնավորապես, Բոլու և Գերեդե շրջաններում (ներկայիս Թուրքիայի Բոլու նահանգում): Ավելին, փաստաթղթերից մեկում նույնիսկ նշվում է, թե Քյոռոզլին Գերեդեյին մերձակա Սայրք (Սոյուք) գյուղից է: Մեկ այլ

³ P.N.Boratav, L'épopée et la «hikaye», *Philologiae Turcicae Fundamenta*, T. 2, p. 11-44, Wiesbaden, 1965, p. 26; F. Sümer, Köroğlu, Kızıroğlu Mustafa ve Demircioğlu İle İlgili Vesikalar, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat, İstanbul, 1987, s. 9-46; X.Короглы, Туркменский эпос «Гёр-оглы» и особенности его историзма, *Специфика фольклорных жанров*. М., 1973, с. 144.

փաստաթղթով վկայվում է, որ Իրանի հետ պատերազմի ընթացքում Քյոոզլին և իր գործակիցները 200 հոգանոց հրոսակախմբով հակակառավարական ավազակային գործողություններ են իրականացրել միննույն Բոլու և Գերեդե շրջաններում⁴: Օսմանյան շրջանի տվյալ փաստաթղթերի հայտնի հետազոտողներից թուրք պատմաբան Մ.Աքդադի կարծիքով, ընդհանրապես, պատմական Քյոոզլին ջալալիական ապստամբությունների ռահվիրաներից է⁵:

Առավել իրական է թվում Խ.Կորոզլու ենթադրությունը, որի կարծիքով, *«ակնհայտ է, որ Քյոոզլուն (կամ Ռոուշանը քյոոզլու տոհմից, Ռոուշան Քյոոզլուն) առաջին անգամ հայտնվել է Բոլի նահանգում, ուր և ցայժմ բնակվում են թուրքմենական ցեղերը: Այստեղ նա հավաքել է մեծ ուժեր, այստեղից սկսել իր շարժումը՝ տարածելով այն ողջ Անատոլիայում, դարձել ջալալիների գլխավոր առաջնորդներից մեկը: Առաքել Թավրիզեցու {Դավրիժեցու}, Էվլիյա Չելեբիի մոտ և փաստաթղթերում հիշատակվող Քյոոզլուն ակնհայտորեն միննույն անձն է»⁶:*

Հատկանշական է, որ վերը նշված պատմական վավերագրերում Քյոոզլու խաղերի մասին որևէ հիշատակություն չկա:

Օսմանյան պետական գրագրության միննույն փաստաթղթերում բազմիցս հիշատակվում է նաև Քյոոզլու մերձավոր գործակից Գզիրոզլի Մուստաֆան, որպես Մալաթիայի և Սվազի միջև գործած ավազակապետ, ընդ որում, մինչև բուն ջալալիական ելույթների սկզբնավորումը (ինչը որ վկայված է հայ

⁴ M.Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. “Celali İsyanları”, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 265, 298.

⁵ Անդ, էջ 298-299:

⁶ Короглы 1973, с. 144.

պատմագրության կողմից): Մասնավորապես, 1588 թ. մայիսի 25-ով թվագրված Մալաթիայի, Տիվրիկի և Արաբկիրի դատավորներին ուղղված փաստաթղթում մանրամասն նկարագրվում են տվյալ և այլ գավառներում Գզիրոլու (բնագրում՝ Գեզիրոլու) Մուստաֆայի ավագակային գործողությունները⁷: Նմանապես Գզիրոլուն (այլ տարբերակով՝ Գազիրոլու, Քիզիրոլու) հիշատակվում է նաև 1588-1589 թթ. օսմանյան պետական գրագրության այլ փաստաթղթերում⁸: Մեկ այլ փաստաթղթով նշվում է վերջինիս ավագակախմբի անդամների թիվը, այն է՝ 250 հեծյալ⁹:

Ընդհանրապես, օսմանյան պետական արխիվների ուսումնասիրության արդյունքների համաձայն, Քյոռոլին և Գզիրոլի Մուստաֆան համարվում են նախաջալալիական շրջանի ավագակապետեր, որոնք անհնազանդություն սկսել են ցուցաբերել դեռևս մինչև բուն ջալալիական առաջին ապստամբությունները՝ 1582-1584 թթ.-ից սկսած:

Ինչպես արդեն նշվել է, էպոսի հիմքում ընկած պատմական գլխավոր իրադարձություններն առնչվում են XVI-XVII դդ. շուրջ 20 տարի Օսմանյան կայսրությունը ցնցած ջալալիների (ջելալիների) ապստամբություններին: Դրանք մի իսկական պատուհաս են եղել կայսրության ժողովուրդների, հատկապես, քրիստոնյաների և հայերի համար: Օգտվելով թուրք-իրանական պատերազմների ընձեռած հնարավորությունից և պետության թուլությունից՝ ջալալիներն ավարի ու ավերի են մատնել ողջ Փոքր Ասիան, Հայաստանը, Միջագետքը, Սիրիան, Լիբանանը, ավերվել են բազում քաղաքներ, ինչպես Սեբաստիան և Թոխատը (Եվրոկիա),

⁷ I. Aslanoğlu, Kiziroğlu Mustafa Bey, FÜ Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu 24-27 Ekim 1985, Elazığ, 1992, s. 7.

⁸ Անդ, էջ 7-8:

⁹ Akdağ 1995, s. 317.

բնակչությունը կոտորվել է, գերեվարվել, մանավանդ, հայության զգալի մասը հարկադրված գաղթի ճանապարհն է բռնել:

Հայ մատենագրության էջերում առկա են բազմաթիվ հաղորդումներ ջալալիների արշավանքների մասին: Ընդհանրապես, XVII դ. հայ պատմագրությունը կարողացավ հաղթահարել հայ պատմագրական մտքի՝ նախորդած անկման հարյուրամյակը, բերելով դասական մատենագրության ավանդույթներն ու նոր շրջանի գրական ընկալումների նախնականությունը մեկտեղած մի սերունդ¹⁰: Տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներն են XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւնը» (*«Գիրք պատմութեանց»*), Գրիգոր Դարանաղցու (Կամախեցի) «Ժամանակագրութիւնը», Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն» աշխատությունը, Ազարիա Սասնեցու ողբը (*«Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան գաւառացն եւ աշխարհին հայոց ի ձեռաց Ճելալեանց»*), ինչպես նաև XVI-XVIIIդդ. մանր ժամանակագրություններն ու ձեռագիր հիշատակարանները: Ընդամին, Քյոռողլու և նրա զինակիցների մասին հիշատակությունների հարցին անդրադառնալիս ուսումնասիրողները հայ մատենագիրներից մշտապես նշել են միայն Առաքել Դավրիժեցուն և լավագույն դեպքում նաև Եղիա Մուշեղյանին: Այնինչ, այդ կերպ անտեսվել են մանր ժամանակագրությունների հեղինակները, որոնցից հաճախ օգտվել են հենց Առաքել Դավրիժեցին, Գրիգոր Դարանաղցին և այլք:

¹⁰ Գ.Այվազյան, Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանի ձեռագրական ժառանգությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 20, էջ 349-398, Երևան, 2014, էջ 349:

Հատկանշական է, որ ունենալով դարերի ընթացքում ձևավորված կայուն պատմագրական ավանդույթ և պահպանելով այն նույնիսկ հայության համար դժվարին և ծանր ժամանակաշրջանում՝ հայկական աղբյուրներն ի տարբերություն վերը նշված օտար աղբյուրների՝ ոչ միայն արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում, այլև թույլ են տալիս պատասխանել էպոսի ուսումնասիրության հետ կապված բազմազան հարցերի: Հայ մատենագիրների երկերում համապատասխան տեղեկություններ կան ինչպես Քյոռոզլու, այնպես էլ էպոսի պատմական նախատիպեր ունեցող մյուս գործող անձանց (Գզիբողի Մուստաֆա, Քոսա Սաֆար, Թանդրի Թանիմագ, Դելի Հասան ևն) մասին:

Ստորև ամփոփ կերպով կներկայացվեն վերջիններիս վերաբերյալ առկա տեղեկությունները՝ բացառությամբ Դելի Հասանի, ով, որպես ջալալիական ապստամբության ղեկավար, առավել հանրահայտ պատմական անձնավորություն է, քան մյուսները¹¹: Վերջինիս մասին ծավալուն հաղորդումներ կան ինչպես վերը նշված հայկական բոլոր աղբյուրներում, այնպես էլ թուրք պատմիչների երկերում:

¹¹ Եղբոր՝ Կարա Յազըջիի մահից հետո (1602 թ. սկիզբ) գլխավորելով ջալալիների ապստամբությունը՝ Դելի Հասանը մի քանի հաղթական կռիվներ է մղում կառավարական գործերի դեմ: Մայիսին նրա գործերը ներխուժում են Թոխատ, ինչի մասին ի տարբերություն թուրքական աղբյուրների՝ առավել ընդարձակ տեղեկություններ են հայտնում հայկական աղբյուրները, մասնավորապես, այդ առթիվ Ստեփանոս Թոխատեցու, Հակոբ Բաթուկենցի գրած չափածո ողբերը: 1603 թ. կեսերին սուլթանի կողմից ներման արժանանալով՝ Դելի Հասանը ստանում է Բուրումի սանջաքը (Բոսնիա), ուր ևս բնակչությունը սկսում է ենթարկվել կողոպուտի և բռնությունների: Հանդուգն ջալալին նույնիսկ բանակցությունների մեջ է մտնում Վենետիկի հանրապետության և Հռոմի պապի հետ՝ 100 հազար ոսկով ծախելով Դալմաթիայի Դեսնե բերդը: Սակայն դրանից հետո ձերբակալվում է պետական դավաճանության մեղադրանքով և 1605 թ. գլխատվում Բելգրադում:

Միննույն նկատառումներով չեն ներկայացվի նաև ապստամբության ժամանակակից օսմանյան մեծ վեզիր և գորահրամանատար Ջիդալազադե (Ջղալօղլի) Յուսուֆ Սինան փաշային¹² վերաբերող վկայությունները: Վերջինս բացառապես թուրքմենական պատումներից հայտնի Ջիդալի-բեկի (Ջիդալի-Քյոռ) կերպարի պատմական նախատիպն է, որը «Գյոռօղլի» էպոսում հանդես է գալիս որպես գլխավոր հերոսի հայր կամ պապ¹³:

Առաքել Դավրիժեցու հաղորդումները

Ուշ միջնադարի հայ պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչ Առաքել վրդ. Դավրիժեցու (XVI դ. 90-ական թթ. - 1670) «Գիրք պատմութեանց» երկը, որն ընդգրկում է 60 տարվա բուռն ռազմաքաղաքական իրադարձությունների պատմությունը (1602-1662 թթ.), գրվել է 1651-1662 թթ. ընթացքում: Երկում պատմիչը հաճախ հանդես է գալիս որպես անմիջական ականատես, ինչն ավելի է արժևորում նրա հաղորդումները:

¹² Օսմանյան մեծ վեզիր Ջիդալազադե Յուսուֆ Սինան փաշան իսլամ ընդունած մի ջենովացի էր, Չիկալա (Cicala) անվամբ: Սույն փաստը նշվում է նաև տվյալ ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներում, օրինակ, Բարսեղ Վարազեցու մոտ. «...գլուխ գորսցն գՎանայ փաշէն գՋղալ օղլին որ էր յագգէն Ֆռանկաց» (Դիւան հայոց պատմութեան {ԴՀՊ}, գք. Ժ, Մանր մատենագիրք ԺԵ-ԺԹ դար, կենսագրական տեղեկութիւններով եւ ծանօթութիւններով, հրատարակեց՝ Գիւտ քահ. Ադանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 36): 1596 թ. Կերեստեշի (Հունգարիա) ճակատամարտից հետո փախստականների նկատմամբ հենց նրա գործադրած խիստ միջոցներն են առիթ՝ հանդիսանում ջալալիների ապստամբության թափ առնելուն: Այնուամենայնիվ, 1605թ. նրան հաջողվում է պարսից զորքերի դեմ ձեռնարկած արշավանքում սիրաշահելով ներգրավել որոշ ջալալի առաջնորդների: Ուրմիո լճի մերձակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտվելով և նահանջելով՝ նույն թվականի դեկտեմբերին Սինան փաշան մահանում է Դիարբեքիրում (որոշ հայկական աղբյուրների վկայությամբ, ինքնասպան է լինում):

¹³ Карриев, с. 19.

Դավրիժեցին մի ամբողջական ընդարձակ գլուխ է նվիրել ջալալիների արշավանքների և դրանց հետևանքների նկարագրությանը (գլուխ Է, «Յաղագս յայտնելոյ ջալալոցն եւ սաստիկ սովուն եւ մարդակեր գայլոցն, եւ այլ եւս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի»): Մասնավորապէս, նշվում է. «...Ջալալիքն, որք էին յաւուրսն յայնոսիկ ի կողմանս երկրին Օսմանցոց, գերագոյնք քան զնոսա աւերիչք: Եւ սորա էին արք անուանիք՝ և յաղթողք՝ և քաջ պատերազմողք՝ և անպարտելի ախոյեան: Եւ զի էին Ջալալիքս այսոքիկ բազումք, վասն որոյ հարկաւոր համարիմ շարադրել զանուանս նոցա, որով մարթասցիս վերահասու լինիլ աւերման աշխարհաց՝ որ ի նոցունց եղն. թէ որքան եղեալ է և գոր ինչ լուսք յակնատես պատմողաց՝ զայն գրեմք»¹⁴:

Այս պարբերությունից անմիջապէս հետո պատմիչը հերթականությամբ թվարկում է ջալալիների առաջնորդներին. «Նախ Ղարայ Եագիչին բազում հեծելօք, որ ի ՌԽԷ. {1598} թուին ապստամբեցաւ ի թագաւորէն...

Հուսեյին փաշա՝ ՌԽԸ {1599} թուին ապստամբեցաւ ի թագաւորէն: Քոսայ Սաֆար ՌԽԸ. {1599} թուին ապստամբեցաւ... Թաւուլն ԺԲՌ. {12.000} մարդով ՌԾԲ. {1603} թուին ապստամբեցաւ: Այս Թաւուլիս եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտաք: Մահմատ փաշայ ԻՌ. {20.000} մարդով: Մանողլի: Ջանփօլատողլի Ալի փաշայ: Սորին եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտաք: Քօռողլի¹⁵, այս այն Քօռողլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն եղանակէն: Գզիբողլի Մուստաֆայ բէկ Ռ. {1.000} մարդով. և սա ևս ընկեր է Քօռողլոյն՝ զոր յոլով տեղիս ի մէջ իւր խաղին զսա յիշէ:

¹⁴ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ.Խանլարեանի, Երևան, 1990, էջ 107:

¹⁵ Դավրիժեցու երկի մեզ հասած մյուս ձեռագրերում քրոնոլոյ անունն այս հատվածում վկայված է նաև «Քօռողլի» և «Քօրողլի» ձևերով (անդ, էջ 108):

Միւս Մուստաֆայ բէկ: Ղարաղաշ: Դալունասիպ: Եօլայ Սըղմագ, Թանդրի Թանիմագ: Գօկապախան: Չրփլախի: Քեասաքեաս: Քրլու: Ղարասահաթ: Աղաջղանփիրի: Սոքա ամենեքեան Ջալալիք էին, որք ոչ հնազանդէին թագաւորին. և ո՛չ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնակէին, այլ աշխարհաւերք և աշխարհակործանք. և ուր և լսէին զհամբաւ շինութեան, դիմեալ անդր հասանէին, աւարեալ կողոպտէին և զշինուածսն հրդեհեալ այրէին:

Ի մերձակայից Կոստանդնուպօլսի՝ մինչև ցԵրեւան քաղաք. ի Բաղդատայ մինչև ցԴամուրղափուն¹⁶, զՍպիտակ ծովու մէջն և զՍեաւ ծովու մէջն. այս եզերքս՝ զորս ծրագրեցի, զոսոցա մէջն զայսբան աշխարհս յաւեր և ապականութիւն դարձուցին¹⁷:

Դավրիժեցու այս մեկ տողը՝ «այս այն Քոռօղլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն եղանակեն», ուսումնասիրողներին սկզբնապէս հնարավորություն է տվել հաստատելու Քյոռօղլու իրական պատմական անձ լինելը¹⁸: Սա

¹⁶ Դամուրղափուն (թրք.՝ բառացի «երկաթե դուռ», հայկական աղբյուրներում՝ «Ճորայ պահակ») ներկայիս Դերբենդն է: Էպոսում այն հաճախ է հիշատակվում տարբեր առիթներով:

¹⁷ Անդ, էջ 107-108:

¹⁸ Դեռևս 1874 թ. Դավրիժեցու երկի Սանկտ-Պետերբուրգի ֆրանսերեն հրատարակության մեջ (Livre d'histoires, composé par le Vartabied Arakel de Tauriz.- Collection d'historiens arméniens, t. 1, S.-Pbg, 1874, p. 311) արևելագետ Մ.Բրոսսեն սխալ է թարգմանել այս տողը («*Karh-Oghli, l'auteur mme de beaucoup de mauvais tours, chantés par les romansiers*»), որից հետևում է, թե աշղներն են Քյոռօղլու մասին երգեր հորինել, այսինքն՝ ապստամբ խռովարարն ինքը երգերի հեղինակ, հետևաբար և աշուղ չէ (Դավրիժեցի, էջ 508): Ընդամին, Բրոսսեի թարգմանության մեջ սխալ է տառադարձվել նաև «Քոռօղլի» անձնանունը (Karh-Oghli), այնինչ, այն իր ուղիղ ձևով առկա է Դավրիժեցու երկի առաջին հրատարակության մեջ (Ամստերդամ, 1669 թ.):

Հիմնվելով հենց սույն սխալ թարգմանության վրա (այլ ոչ թե Խ.Սամվելյանի, տե՛ս Քյոռ-Օղլի, ժող. վիպ., էջ 29) Ի.Պետրուշևսկին ևս ճիշտ չէ հաղորդել Դավրիժեցու միտքը. «*Кёр-оглу – это тот, о котором сложено много песен, ныне распеваемых ашугами*» (И.Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в

Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Л., 1949, с. 328): Պատմիչի միտքն աղավաղված է նաև Գզիթոլի Մուստաֆա-բեկին վերաբերվող հատվածի թարգմանության մեջ. «*Мустафа-бек Гзир-оглу с 1000 мужами, - это товарищ Кёр-оглу, часто упоминаемый в песнях*» (անդ): Այնինչ Դավրիժեցին միանգամայն պարզ է նշում՝ «*բազում խաղ է ասացեալ*», որոնք այժմ էլ երգում են աշուղները, և որոնցում Քյոռոլի բազմիցս հիշատակում է իր ընկեր Գզիթոլի Մուստաֆա-բեկին (մանրամասն՝ Լ.Դանեղյան, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դ. պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978, էջ 124-125): Ըստ երևույթին, հիմնվելով այս աղավաղված հատվածի վրա և տուրք տալով ավելի վաղ հայտնված նմանատիպ կարծիքներին՝ Պետրուշևսկին արել է հետևյալ եզրակացությունը. «*Դժվար է ասել, սակայն, թե ինչքանով է առնչվում այս պատմական Քյոռոլուն ժողովրդական ասքերի հերոսին... Հնարավոր է, որ ջալալիական շարժման առաջնորդներից մեկն ընդունած լինի ավելի վաղ ստեղծված առասպելի շնորհիվ հանրաժանոթ Քյոռոլու անունը*» (Петрушевский, с. 328):

Պատմիչի վկայության հավաստիությանը կասկածելով՝ սույն կարծիքը ընդունելի են համարել նաև Մ. Չուլալյանը (Չուլալյան, էջ 184) և Վ.Հակոբյանը: «*Ուրեմն ըստ Դավրիժեցու Քյոռոլին ջալալի էր,- գրում է վերջինս,- ապա ինչպես բացատրել այն փաստը, որ ժողովուրդը խորշելով ջալալիներից՝ Քյոռոլու նկատմամբ հարգանքով էր վերաբերվում և նրա անձնավորության շուրջ երգեր ստեղծելով տարածում էր դրանք... Այս փաստերը մեզ ենթադրել են տալիս, որ Առաքել Դավրիժեցին, հավանաբար, շփոթել է աղբյուրներից ժողովրդական էպոսի հերոս Քյոռոլուն ջալալիներից որևէ մեկի հետ, որ Քյոռոլին ավելի հին է, քան ջալալիների շարժումը... Ջալալիների ժամանակակիցների՝ Մունշիի, Ազարիա Սասնեցու վկայություններում Դավրիժեցու այս տեղեկությունը հաստատող փաստեր չկան: Հետևապես ճիշտ է Բ.Պ.Պետրուշևսկին...» (Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ [ՀՀՀ], կազմեցին Վ.Հակոբյան, Ա.Հովհաննիսյան, հտ. Ա, Երևան, 1974, էջ Ժ, հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. [ՄԺ], կազմեց Վ.Հակոբյան, հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 535): Նախ, նման փաստարկներով անհնար է հերքել պատմական արժեք ունեցող վկայությունը: Դավրիժեցին և մյուս հայ մատենագիրները ևս (բացի Եղիա Մուշեղյանից) որոշակիորեն չեն նշում Քյոռոլու շահատակությունների մասին, սակայն նկարագրելով, ընդհանրապես, ջալալիների չարագործությունները Գառնիում և Գեղարքունիքում՝ պատմիչը միաժամանակ նրանց անթաքույց բնութագրում է որպես «*արք անուանիք՝ և յաղթողը՝ և քաջ պատերազմողը՝ և անպարտելի ախոյեան*» (Դավրիժեցի, էջ 107): Ավելին, հենց էպոսում որպես Քյոռոլու զինակիցներ հանդես եկող Դելի Հասանը և Գզիթոլի Մուստաֆան հայ և օտար աղբյուրներում հիշատակվում են որպես նգովյալ չարագործներ, սակայն ասքերում նրանք դրական կերպարներ են դարձել: Իսկ ինչ վերաբերվում է Էսքանդար-բեկ Մունշիի, Ազարիա Սասնեցու և այլոց մոտ Քյոռոլու անվան հիշատակության բացակայությանը, ապա նշենք, որ, այնուամենայնիվ, միայն*

միաժամանակ պատմագրության մեջ Քյոռոլլու մասին մեզ հայտնի հնագույն հիշատակությունն է:

Ուշագրավ է, որ ապստամբության գլխավոր առաջնորդ Կարա Յազըջիից հետո ոմանց ապստամբվելու տարեթիվը և գորքերի քանակը, ոմանց էլ լոկ անվանապես նշելով՝ Դավրիժեցին առանձնապես մանրամասն է անդրադառնում Քյոռոլլուն և նրա զինակից Գզիրոլլի Մուստաֆա բեկին: Պատմիչը թեև այստեղ չի նշում նրանց ապստամբվելու տարեթիվերը, սակայն իր հաղորդմամբ հաստատում է Քյոռոլլու՝ երգերի (խաղերի) հեղինակ լինելը, նրա ստեղծագործությունների տարածված լինելը աշուղների շրջանում: Ըստ այդմ, ակնհայտ է, որ հենց Դավրիժեցու օրոք՝ XVIIդ. առաջին կեսին Քյոռոլլու խաղերն արդեն իսկ հորինված և երգվում էին¹⁹: Սույն հաղորդումը կարևորվում է ինչպես էպոսի ստեղծման և ձևավորման ժամանակի հարցը որոշելու, այնպես էլ պատմական Քյոռոլլու միաժամանակ և՛

Դավրիժեցին չէ, որ վկայում է ջալալի առաջնորդի մասին, և որ առավել էական է, միայն Դավրիժեցին չէ, որ նշում է նրա աշուղ լինելը:

¹⁹ Հիմք ընդունելով Դավրիժեցու հաղորդումը Ա.Ալպոյաձյանը ևս գտնում է, որ «*Քէօռ Օղլու ժող. բազմաթիւ բանահիւստութեանց հերոսը... իր գործունէութեան շրջանին ալ արդէն ղիւցազնավէպի նիւթ դարձած պիտի ըլլայ*» (Ալպոյաձեան Ա., Պատմութիւն Հայ Կէսարիոյ, հտ. Ա, Գահիրէ, 1937, էջ 603-604): Բնաստերների գնահատմամբ, Քյոռոլլուն վերագրվող մինչև մեր օրերը հասած խաղերի լեզուն հիմնականում բնորոշ նմանություն ունի XVI-XVIIդդ. փոքրասիական աշուղների խաղերի լեզվի հետ, դրանց մի մասը գրառված է հենց տվյալ ժամանակահատվածում գործածված թուրքերենով, ինչը որ հաստատում է Դավրիժեցու և մյուսների վկայություններն ու էպոսի կազմության թվականի մասին արված եզրակացությունը: Քյոռոլլու խաղերի վերաբերմամբ որոշ եզրահանգումներ են արվել Բորաթավի ժամանակակից թուրք ուսումնասիրողներ Ռիզա Նուրի և Ահմեդ Քուլսիի կողմից, որոնք որպես հերոսի պատմականության ապացույց մատնանշում են իրենց հրատարակած և 1593-ով թվագրվող Քյոռոլլու անվամբ հասած մի քանի խաղեր: Ռ.Նուրի գրառած մի թուրքական ավանդության համաձայն, Քյոռոլլին ծնունդով Անի քաղաքից է (Պերպերեան, էջ 36):

ջալալի առաջնորդ, և՛ աշուղ-բանաստեղծ լինելու իրողության տեսակետից²⁰:

Այսպիսով, Քյոոզլին ինքը խաղերի հեղինակ է, ինչը հստակ կերպով վկայում է պատմիչը: Էպոսի արևմտյան (մասամբ՝ արևելյան) խմբի բացառապես բոլոր տարբերակներում «դալիների» առաջնորդը հանդես է գալիս նաև որպես աշուղ, ով տարբեր առիթներով բազմաթիվ երգեր է հորինում և երգում: Ամեն անգամ, երբ որպես աշուղ ծպտվելով՝ Քյոոզլին հյուրընկալվում է որևէ մեծատոհմիկի ուստանում, անպայման խնդրում են կատարել իր իսկ հորինած խաղերը: Այսինքն, էպոսում իսկ վկայված է, որ Քյոոզլին նշանավոր էր ոչ միայն որպես խոովարար-ավագակ, այլև հանպատրաստից բանաստեղծ-աշուղ: Թուրքմենական «Քյոոզլի» էպոսում նույնիսկ պատմվում է հերոսի՝ աշուղական արվեստը սովորելու և տիրապետելու մասին; Միանգամայն իրավացի է Բ.Կարրիևը, որ *«Քյոոզլին միաժամանակ կարող էր լինել և՛ բանաստեղծ, և՛ ռազմիկ: Արևելքի նշանավոր բանաստեղծները հաճախ են խիզախ ռազմիկներ եղել»*²¹:

Այսպիսով, որևէ պատճառ չկա չնույնացնելու էպոսի գլխավոր հերոսին և պատմական Քյոոզլու անձը: Առավել ևս, ինքըստինքյան, հերքվում են Քյոոզլու անձի երկատման

²⁰ Ավելի ուշ Խ.Աբովյանին հասած զրույցներում Քյոոզլին, ըստ երևույթին, առավելապես աշուղ է ներկայացվել, ինչը որ թույլ է տվել նրան բնութագրելու որպես *«սիրեկան աշըղ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ»* (Աբովյան 1981, էջ 44): Քյոոզլուն Աբովյանն անդրադառնում է նաև իր արձակ երկերից մեկում (*«Զվարճալի և կարճ պատմությունք»*). *«Էսօր էլ ազգը՝ ինչ խաղ որ ասում են, ինչ առակ իրանց միջումն գործ են ածում, բոլոր թուրքերեն ա: Բնչպես իմանա ողորմելի գեղըցին կամ քաղաքացին էլ, թե ի նչ մարդիք են էլել իրանց միջումը, որ սիրտը վառվի... Թող ամեն մարդ իր երեխությունը միտքը բերի, թե ի նչպես ա մարդ վառվում, երբ աշըղները Քյոո-Օղլուն, Քյարամին և այլն էնպես գովում են»* (Խ.Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու (8 հատորով), հտ. 4, ՀՄՍՌ ԳՍ, Երևան, 1947, էջ 99):

²¹ Карриев, с. 80.

վերաբերյալ որոշ ուսումնասիրողների ավելի վաղ արտահայտված անհիմն կարծիքները:

Առավել կարևոր են նաև Առաքել Դավրիժեցու կողմից ջալալի առաջնորդներ Քոսա Սաֆարի, Գզիրոլու Մուստաֆայի և Թանդրի Թանհմազի հիշատակությունը, որոնք էպոսում կերպավորվում են որպես Քյոռոլու զինակիցներ: Խ.Կորոզլին իրավացիորեն հիմք ընդունելով պատմիչի վկայությունը՝ նրանց համարում է ջալալիական ապստամբությանը մասնակից իրական պատմական անձինք²²:

Թանդրի Թանհմազին (Թանրը-Թանըմազ, թրք. բառացի՝ «աստված չճանաչող», «անաստված») Դավրիժեցին լոկ անվանապես է հիշատակում: Նրա կերպարը հատուկ է էպոսի միայն արևմտյան խմբի տարբերակներին: Քոսա Սաֆարին (Քյոսե Սեֆեր) հիշատակելով ապստամբության ղեկավարներ Կարա Յազըզիից և Հուսեյին փաշայից անմիջապես հետո, ինչն ինքնին վկայում է նրա ևս ակնառու դերակատարության մասին, պատմիչը նշում է ապստամբվելու տարեթիվը՝ 1599թ.²³: Քոսա Սաֆարի

²² Короглы 1983, с. 184.

²³ Թուրք պատմաբան Մ.Աքդաղը Դավրիժեցու սույն հաղորդումը վկայակոչելով՝ նշում է Քոսա Սաֆարի ապստամբության, իբր, Ուրֆայից սկզբնավորված լինելը (Akdağ 1995, s. 386), այնինչ հայ պատմագիրը նման որևէ հիշատակություն չունի: Խ.Կորոզլու կարծիքով, «Գյոռոլի» թուրքմենական էպոսի հերոսներից Քոսա Սաֆարի (Սաֆար-Քոսե) պատմական նախատիպը XIVդ. բյուզանդական տարեգրություններում հիշատակված ոմն թուրքմեն Սաֆարն է, ով կնության էր առել Կոմնենոսների հարստության արքայադստրերից մեկին (Короглы 1983, с. 216): Սա չի համընկնում ո՛չ պատմական և ո՛չ էլ գեղարվեստական առումով: Ըստ երևույթին, Սաֆար-Քոսեի կերպարը ևս պետք է դասել ոչ միայն թուրքմենական, այլ, ընդհանրապես, թյուրք վիպական ավանդության մեջ տարածված խորամանկ և ճարպիկ «քոսա»-«քոսեների» (թրք.՝ «անբեղանմորուք») շարքը, ինչպես, օրինակ, թուրքմենական հեքիաթների հերոս Ալդար-Քոսեն ևն (P.N.Boratav, Le conte et la légende, Philologiae Turcicae Fundamenta, T. 2, p. 44-67, Wiesbaden, 1965, p. 47):

կերպարն առկա է էպոսի արևմտյան խմբի գրեթե բոլոր տարբերակներում, իսկ թուրքմենական և տաջիկական տարաբնույթ պատումներում նա հայտնի է որպես կենսուրախ, երբեմն էլ խորամանկ ու ճարպիկ զինակից՝ հանդես գալով մի քանի այլ անուններով (Սափար-Քոսե, Սաֆար-Բեհրամ, Սաֆար-Մեհրամ, Սաֆար-Մերգեն ևն): Ընդ որում, թուրքմենական պատումներից մեկում Քոսա Սաֆարը (Սաֆար-Մեհրեմ) ավագ հերոսների շարքում է, Քյոռոզլու հոր՝ Ջիդալի-բեկի կուրացումից հետո նա է ստանձնում Չանդրբիլի կառավարումը²⁴:

Առավել արժեքավոր է Դավրիժեցու վկայությունը Գզիրոզլի Մուստաֆա բեկի մասին, որի՝ Քյոռոզլու զինակից լինելն ի տարբերություն էպոսում գլխավոր հերոսի հետ հանդես եկող մյուս ապստամբ առաջնորդների՝ նշվում է ուղղակիորեն (*«սա ևս ընկեր է Քոռոզլույն»*): Պատմիչը հստակ նշում է նաև նրա զորքերի քանակը (*«Ռ. {1.000} մարդ»*), ինչպես նաև փաստը, որ Քյոռոզլին շատ տեղերում իր խաղերի մեջ հիշատակում է նրան: Սա չափազանց կարևոր է, քանի որ մեկ անգամ ևս պարզ վկայվում է, որ Դավրիժեցու օրոք Քյոռոզլու խաղերը բավականին տարածված էին, և պատմիչն ինքը քաջածանոթ էր դրանց:

Էպոսի արևմտյան խմբի գրեթե բոլոր տարբերակներում Գզիրոզլի (Խիզըրոզլի, Կիզիրոզլի) Մուստաֆան կենտրոնական կերպարներից է, հատկապես, Քյոռոզլու որդեգիր Այվազի՝ մահապատժից փրկելու մասին «Բադդադի արշավանքը», «Կռունկի փետուրները» գլուխներում²⁵: Թուրքական և ադրբեջանական պատումներում ասվում է, թե նրա հայրը «գզիր»,

²⁴ Карриев, с. 147.

²⁵ Անատոլիայում 1970-ական թթ. գրառված պատումներից մեկում Քյոռոզլու քաջերը հրաշք-թռչնի (այլ տարբերակով՝ կռունկի) փետուրները բերելու համար ոչ թե Բադդադ են գնում, այլ Վանա լճի Ադթամար (Աքդամար) կղզին (M.Gökalp, Kiziroğlu ve Köroğlu, Türk Folklor Araştırmaları, Sy. 279, s. 6445-6447, Erzurum, Ekim 1972, s. 6445):

իմա՝ պետական պաշտոնյա (օսմանյան ժամանակահատվածում՝ գյուղապետի օգնական) է եղել և սուլթանին (Խունկար)²⁶ ընդդիմանալու արդյունքում կախաղան հանվել: Դրանից հետո Մուստաֆան իր 40 հեծյալներով (բոլոր պատումներում հանդիպող խորհրդանշական թիվ) քաշվում է լեռները՝ վրեժխնդիր լինելով հոր թշնամիներից: Ուժով չափվելով և պարտվելով Քյոռոզլուց՝ նրանք եղբայրանում են: Դյուցազնական մենամարտի և եղբայրացման դրվագն առկա է նաև թուրքմենական «Գյոռոզլիում», ուր հերոսը կրկին կարևոր դեր է ունենում Օվեզին (Այվազ) և մյուս զինակիցներին գերությունից ազատելու գործում («Օվեզի ազատումը», «Օվեզը նեղացած»): Թուրքմենական էպոսի համահավաք բնագրում, որի հիմքը Փելվան բախշու ասացած տարբերակն է, Գիջիրոզլի Մուստաֆան Խունկարին՝ թուրքական սուլթանին է ծառայում (ինչպես քրդական և այլ պատումներում), քաջ փահլևան է և «*իր սուր լեզվի ու հանդգնության համար*» ստացել է «Գայրը» (բառացի՝ «օտար») մականունը²⁷: Այլ պատումներում նա ծնունդով Սպահանից է և հորից պատգամ ունենալով գտնել ու ընկերանալ Ադրբեյկի որդի Գյոռոզլու հետ՝ լքում է վերջինիս դեմ պատերազմի պատրաստվող, առժամապես նեղացած որդեգրի՝ Օվեզի ճամբարը, և կրկին ավանդական մենամարտից հետո եղբայրանում հերոսի հետ: Առանց Գիջիրոզլու Օվեզը չի համարձակվում արշավել դեպի Չանդրբիլ և մեղա գալով՝ վերադառնում է Գյոռոզլու մոտ²⁸:

²⁶ Խունկար, Խունխար, Խուտկար և Խոնդկար ձևերը թյուրքական աղավաղումներն են պարսկերեն «խուդավենդիգար» բառի, որ նշանակում է «տեր», «տիրակալ»: Այն օսմանյան փառիշտահների տիտղոսը դարձավ սուլթան Մուրադ Ա-ի (1360-1389) օրոք:

²⁷ Гёр-оглы, Туркменский героический эпос, составитель Б.Каррыев, М., 1983, с. 528.

²⁸ Каррыев, с. 171.

Գզիրոլլի Մուստաֆա բեկին նվիրված և Քյոռոլլուն վերագրվող բազմաթիվ խաղեր են պահպանվել ինչպես արևմտյան խմբի տարբերակներում, այնպես էլ թուրքմեն բախշիների երգացանկում, որոնք հասել են մինչև մեր օրերը: Այս փաստը ևս մեկ անգամ հաստատում է Դավրիժեցու հաղորդումների վավերականությունն ու արժանահավատությունը:

Ջալալի առաջնորդների շարքում Առաքել Դավրիժեցին լոկ անվանապես հիշատակում է նաև Աղաջղանփիրիին (Աղաջղանփիրի, թրք.՝ «ձառի ոջիլ», «փայտոջիլ»), որն էպոսի որոշ տարբերակներում Քյոռոլլու «ղալիներից» է (Ուրմիայի բարբառով գրառված հայկական տարբերակում՝ Աղաջ-Փիրի): Կեսարիայի շրջանում մինչև 1606թ. գործած ջալալի առաջնորդի և նրա ղեկավարած ավագակախմբի շահատակությունների մասին բավարար հիշատակություններ կան օսմանյան աղբյուրներում²⁹:

«Գիրք պատմութեանց» ջալալիներին վերաբերող միևնույն է գլխում ուշագրավ է պատմիչի վկայությունն ավագակների շարքերում քրիստոնյաների (տվյալ դեպքում, ըստ ամենայնի, մեծամասամբ հայերի) առկայության մասին. *«Եւ ոչ միայն այս Ջալալիքն այսպէս առնէին. գոյին և այլք Ջալալիք՝ ոմանք յոլով՝ և ոմանք սակաւք. որք ի տեղիս տեղիս զկայ առեալ և որջացեալք էին՝ զայսպիսի գործս գործէին: Այլ և ի քրիստոնէից ազգէ՝ արք ոմանք, որք ոչ ունէին զերկիւղն Աստուծոյ յինքեանս. իբրև տեսանէին թէ այլազգիքն այսպէս առնեն, ինքեանք ևս սկսան*

²⁹ Akdağ 1995, s. 475-477: Հայ մատենագիրներից որևէ մեկը (ներառյալ Դավրիժեցին) Քյոռոլլու զինակից ոչ մի ջալալի առաջնորդի չեն հիշատակում, բացի Գզիրոլլի Մուստաֆայից: Տվյալ դեպքում անհասկանալի է Ա.Ռահմանիի պնդումը, ինչի համաձայն, իբր, Աղաջղանփիրիին ևս «Առաքել Դավրիժեցին դատում է Քյոռոլլու և նրա մերձավոր ընկեր Գզիրոլլի Մուստաֆա-բեկի զինակիցների շարքը» (А.Рахмани, “Тарих-и алам арай-и Аббаси”, как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960, с. 156): Մինչդեռ պատմիչն այս ջալալու մասին որևէ տեղեկություն չի հայտնում՝ բավականանալով լոկ անվանական հիշատակությամբ (Դավրիժեցի, էջ 108):

այսպէս առնել. վասն զի աջօք տեսին և սրտիւ յօժարեցան. եթէ յայտնի յափշտակութեամբ՝ և թէ գաղտնի գողութեամբ այնպէս առնէին. քանզի երկիրն անտէր և ամայի էր յաշխարհակալ բռնաւորաց. և ամենայն ոք զախորժակս կամաց իւրոց կատարէր»³⁰:

Մ. Զուլայանի կարծիքով, խոսքն այստեղ, մասնավորապէս, Արարատյան դաշտավայրի հայերի մասին է³¹, թէն Դավրիժեցու վկայությունն ընդհանուր բնույթ է կրում: Ընդամին, չի բացառվում «ջալալի Քրոնոլոյ խմբերին հայերի մասնակցության հարցը», ինչը, սակայն, որևէ հիմնավորում չունի³²: Թէն Վ.Հակոբյանը որոշակիորեն անստույգ է համարում այս եզրակացությունն արևելահայերի վերաբերմամբ, այնուամենայնիվ, իր հերթին մատնանշում է XVIIդ. մատենագիր Երեմիա Քյոմուրճյանի ուղղակի հաղորդումն, ընդհանրապէս, հայերի մասնակցության փաստի առթիվ³³, ինչին դեռևս կանդրադառնանք:

Այս տեսակետից բնավ էլ պատահական չէ հայկական կերպարների և, ընդհանրապէս, հայերի հետ կապված դրվագների առկայությունը, մանավանդ, թուրքական պատումներում, ինչը որ,

³⁰ Անդ, էջ 107: Հմմտ. Մ.Զամչեանց, Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչև 1784 թուականը), Գ հրատ., հտ. Գ, Երևան, 1984, հտ. Գ, էջ 559:

³¹ Զուլայան, էջ 183:

³² Մ.Զուլայանի ենթադրությունն ավելի շուտ ժամանակին ընդունված ընդհանուր թեզերին տուրք տալու արդյունք է: Մասնավորապէս, նշվում է, թէ «Առ. Դավրիժեցու վկայությունից երևում է, որ պատմական Քրոնոլոյին գործել է Հայաստանում և Ադրբեջանում» (Զուլայան, էջ 184), այնինչ նման որևէ վկայություն Դավրիժեցին չունի, իսկ Ադրբեջանի հիշատակությունն, ընդհանրապէս, որևէ կապ չունի պատմական իրականության հետ: Ընդամին, եզրակացվում է. «Ուստի և ջալալի Քրոնոլոյ խմբերին հայերի մասնակցության հարցը բացառված չէ, քանի որ նրա ղեկավարած շարժումը եղել է և՛ սոցիալական, և՛ ազատագրական (տվյալ դեպքում թուրքերի և պարսիկների դէմ)» (անդ, էջ 184):

³³ ՀՀՀ, էջ ԺԱ-ԺԲ:

մեր կարծիքով, միայն մասամբ կարելի է վերագրել թուրքալեզու հայ աշուղների ազդեցությանը, ինչպես ժամանակին ենթադրել է Ն. Փ. Բորաթավը³⁴: Հայ վաճառականի հայտնի կերպարից բացի, Ն. Փ. Բորաթավը, հատկապես, Մարաշում գրառված պատումներում ընդգծում է հայկական կերպարների և հատուկ անունների հետ կապված առատությունը: Մի առիթով նշվում է նույնիսկ, թե Կայսերիի (Կեսարիա) վալիից խույս տալով՝ Քյոռոլու մոտ են ապաստանում 17 վանականներ³⁵: Տարբեր պատումներում, մասնավորապես, Կեսարիայի, հայ են ներկայացվում անգամ Քյոռոլու որդեգիր Այվազը և Քեչել Համզան (Քիչել Հեմզե), որը երբեմն որպես «Էրմենի Համզա» է հիշատակվում³⁶:

Քրիստոնյա կերպարներ հանդիպում են նաև Կենտրոնական Ասիայում տարածված տարբերակներից համեմատաբար էպոսի պատմական միջուկը և տարրերը պահպանած թուրքմենական «Գյոռոլու» ամենատարբեր պատումներում (Բեզիրզեն, Այսուլթան, Լեկե-Գյուլ-Ռուհ և այլք): Այստեղ էլ, ինչպես արևմտյան խմբի որոշ տարբերակներում, Քյոռոլին հաճախ որպես քրիստոնյաների պաշտպան և բարեկամ է հանդես գալիս: Վերոհիշյալ ենթադրության օգտին կարող է խոսել նաև այն փաստը, որ Քյոռոլու Չամլիբել ամրոցի տեղադրության հավանական տարբերակները հանգում են պատմական Հայաստանի տարածքին³⁷:

Մասնավորապես, Արևելյան Հայաստանում ջալալիների առանձին խմբեր դեռ երկար ժամանակ պահպանել են իրենց գոյությունը, ըստ ամենայնի, ընդհանուր զարգացումներից

³⁴ P.N.Boratav, Köroğlu Destanı, Bütün Eserleri - 6, BilgeSu, Ankara, 2016, s. 126.

³⁵ Անդ:

³⁶ Անդ, էջ 45, 54, 71 նս:

³⁷ Ս.Ռամագյան, Քյոռոլի (հողված հինգերորդ), «Իրան-Նամե» արևելագիտական հանդես, թ. 29-31/1-3, էջ 72-85, Երևան, 1998, էջ 73-75:

կտրված լինելով և առանձնակի պայմաններում վերարտադրվելով: XVIIդ. պատմագիր Ջաքարիա սարկավագ Քանաքեռցին նրանց հիշատակում է նույնիսկ 1630թ. հետո³⁸:

Դավրիժեցին ջալալիներին անդրադառնում է «Գիրք պատմութեանց» նաև այլ էջերում և, մասնավորապես, ԾԶ անխորագիր գլխում, որը 561 թ.-ից մինչև 1666 թ. ընդգրկող մի յուրօրինակ ժամանակագրություն է: Այն հեղինակի կազմած բանաքաղությունն է (կոմպիլիացիա), ուր տարբեր աղբյուրներից ժողովված ժամանակագրական տեղեկություններն ի մի բերվելով՝ ըստ կարգի շարադրվել ու լրացվել են: Հիշատակարանում այդ մասին վկայում է պատմիչն ինքը³⁹: Հենց այս հանգամանքով պետք է բացատրել այն փաստը, որ ի տարբերություն է գլխի՝ Քոսա Սաֆարի և Գզիրօղլի Մուստաֆայի անունների կողքին չեն հիշատակվում Քյոռօղլին և Թանդրի Թանիմազը:

Քոսա Սաֆարի մասին պատմիչի վկայությունն անփոփոխ է մնացել. «*Դարձեալ ի սոյն թուին [Թուին ՌԽԸ.] ապստամբեցաւ Քօսայ Սաֆարն*»⁴⁰: Իսկ ահա Գզիրօղլի Մուստաֆայի մասին որոշ հավելյալ տեղեկություններ կան. «*Թուին ՌԽ. [1591] Գզիրօղլին ելաւ ջալալի քուրդ ազգաւ*»⁴¹: Անվանական հիշատակության այս

³⁸ Ջաքարեայ սարկավագի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 8, 18:

³⁹ Դավրիժեցի, էջ 466: Անխորագիր այս գլուխը հայ պատմագրության մեջ լայն տարածում գտած մանր ժամանակագրությունների ժանրին է պատկանում: Հայագիտությանը հայտնի են դեպքեր, երբ պատմիչները մանր ժամանակագրությունները կորստից փրկելու համար դրանք կցել են իրենց երկերին:

⁴⁰ Անդ, էջ 476-477:

⁴¹ Անդ, էջ 475: Այս հատվածը բազմիցս սխալ է թարգմանվել որոշ հեղինակների մոտ («Քյոռօղլի» էպոսի քրդական պատումները, գրառում, թարգմ. և ներածություն Հ.Ջնդիի, Երևան, 1953, էջ 25, Каррыев, с. 68)՝ կարծվելով, թե խոսքը կոնկրետ քրդական ջալալի ցեղի մասին է: Այդպես է նաև Վ.Առաքելյանի աշխարհաբար թարգմանության մեջ՝ «*ազգությամբ ջալալի քուրդ*» (Առաքել

խայտաբղետությունը (Գզիբողլի և Գզիբողի Մուստաֆա), ըստ երևույթին, ևս բանաբաղության արդյունք է: Այս հաղորդմամբ ճշտվում է Քյոռողլու զինակցի ապստամբության տարեթիվը, ինչը ժամանակով ավելի առաջ է, քան հենց Կարա Յազըզիի ղեկավարությամբ սկսված բուն ջալալիական ապստամբությունները: Նշվում է նաև նրա ազգությամբ քուրդ լինելը, ինչը որ վկայված է էպոսի արևմտյան խմբի գրեթե բոլոր տարբերակներում և, մանավանդ, քրդական պատումներում:

Ուշագրավ է նույն գլխում մեջբերված հատվածին նախորդող պատմիչի վկայությունը մեկ տարի առաջ Երզնկայում տեղի ունեցած քրդերի խռովության մասին. «Թուին ՌԼԹ. {1590} Քուրդն գլուխ քաշեաց եկեալ յԵզնկայ»⁴²: Արդյո՞ք մասնակից է եղել Գզիբողլի Մուստաֆան այդ դեպքերին. այս և այլ հարցերի վերաբերյալ առավել մանրամասն տեղեկություններ են հայտնում մյուս հայ մատենագիրները, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Ջալալիներին Դավրիժեցին մասամբ անդրադառնում է նաև Ը գլխում («Յադագս առման քաղաքացն Գանջայու եւ Շամախու»), ուր հիշատակում է էպոսի որոշ տարբերակներում որպես Քյոռողլու զինակից հանդես եկող Ջընջիլդուանին. «Այլ և փաշայն

Դավրիժեցի, Պատմություն, աշխարհաբար թարգմ.՝ Վ.Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 494): Մա, հավանաբար, կապված է այն մտայնության հետ, թե ապստամբների ինքնանվանումը ծագում է քրդական համանուն ցեղից (Մ.Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ, Կ.Պոլիս, 1914, էջ 2305, նաև՝ Б.Балаян, К вопросу общности этногенеза шахсеван и кашкайцев, Востокведческий сборник, N 1, с. 331-378, Ереван, 1960, с. 340 նն): Իրականում սկզբնապես ջալալի (ջելալի) էին կոչվում Թոխատի մերձակայքում իրեն որպես քարայրից դուրս եկած «մեհդի» ներկայացնող շեյխ Ջալալի ղեկավարությամբ XVIդ. առաջին կեսին սկսված ապստամբության մասնակիցները, որոնց բեկորները վերջինիս գլխատվելուց հետո ապաստանելով Էլ-Բոսթանիի և Սեբաստիայի շրջաններում՝ դեռ երկար ժամանակ շարունակում էին դիմադրել կառավարական զորքերին: Ընդհանրապես, ջալալի հետագայում սկսում են անվանել հակապետական խռովությունների մասնակիցներին:

⁴² Դարիժեցի, էջ 475:

Գանջայու անկեալ էր ի պատերազմին՝ որոյ անունն էր Ջընջիլդոան Ալի փաշայ»⁴³: Օսմանյան նշված ռազմական և քաղաքական գործիչը, նույնինքն՝ Ջինջիրքըռան (թրք.՝ «շղթա կոտորող») Ալի փաշան ջալալիական ապստամբությանը հարելուց զատ զբաղեցրել է մի շարք պետական պաշտոններ, ինչպես Դիարբեքիի վալի 1606 թ. նն: 1603 թ. մայիսին Սեֆևյան Իրանի դեմ պատերազմի ժամանակ վերջինս Թավրիզի բեյլերբեյն էր, իսկ Դավրիժեցու նկարագրած իրադարձությունների ժամանակ՝ Գանձակի: Հայկական աղբյուրներում առկա են այլ հիշատակություններ ևս տվյալ գործչի («Ջէնճիր գըռան») մասին, որոնց կանդրադառնանք ստորև⁴⁴:

Ջինջիրքըռանի կերպարը հանդիպում է էպոսի թուրքական, մասնավորապես, Ուրֆայի պատումներում, ուր վերջինս Քյոռոզլու «ղալիների» խմբից է: Ն.Փ.Բորաթավն, ըստ ամենայնի, հիմք ընդունելով զուտ անվանական-գործառությանին նմանությունը՝ հավանական է գտնում Ջինջիրքըռանի նույնացումը որպես Քյոռոզլու մեկ այլ զինակից հանդես եկող Դեմիրչիօղլույի (թրք.՝ «ղարբնի որդի») հետ⁴⁵, ինչը բացառվում է տիպաբանական վերլուծությամբ: Բացի այդ, Դեմիրչիօղլու կերպարը մեծամասամբ նույնանում է Դելի Հասանի հետ (Դեմիրչիօղլու Դելի Հասան), ինչը որ առկա է Ուրմիայի բարբառով գրառված հայկական տարբերակի պարագային ևս:

Հարկ է նշել, որ նույնանշանակ «Ջընճիլ Խըռան» անվամբ օտարածին մի անծանոթ կերպար է հանդիպում «Սասնա ծռերի» որոշ պատումներում, ինչն, ընդհանրապես, բնորոշ չէ հայկական

⁴³ Անդ, էջ 113:

⁴⁴ Երեմիա Քեօմիլըճեան, Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն, աշխատասիրութեամբ Ժ.Աւետիսեանի, Երևան, 1982, էջ 168:

⁴⁵ Boratav 2016, s. 103.

էպոսին: Ըստ ամենայնի, տվյալ դեպքում խոսքը թյուրքական վիպական ավանդությունից ներմուծված կերպարի մասին է⁴⁶:

Էպոսին առնչվող Դավրիժեցու հաղորդումներին հայ բանասիրությունը վաղուց է անդրադարձել՝ նշելով դրանց հավաստիությունը⁴⁷: Օտար մի շարք հեղինակներ ևս ընդգծում են դրանց ճշմարտացի արժեքը⁴⁸: Թեև իր հաղորդած տեղեկությունների հակիրճ և ամփոփ լինելուն, ցայսօր էլ Դավրիժեցու երկը՝ կապված «Քյոռոլի» էպոսի ուսումնասիրության հետ, մնում է հնագույն վավերական և հավաստի պատմական աղբյուրը:

Գրիգոր Դարանդցու և մանր ժամանակագիրների հաղորդումները

Քյոռոլու և նրա զինակիցների մասին հիշատակությունների հարցին անդրադառնալիս ուսումնասիրողները հայ մատենագիրներից մշտապես նշել են միայն Առաքել Դավրիժեցու

⁴⁶ «Սասնա ծռերի» որոշ պատումներում, որոնք գրառել է Կ.Մելիք-Օհանջանյանը 1932 թ., սատունցի վիպասաց Առաքել Սարուխանյանից (Սասնա ծռեր, հտ. Բ, խմբագրությամբ Մ.Աբեղյանի, աշխատակցությամբ Կ.Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1944, պատում 2, էջ 199-223), հանդես է գալիս էպոսի այլ պատումներին անձանոթ և ոչ-բնորոշ «*Չընճիլ խրոան*» անվամբ կերպարը: Վերջինս «*երբեմն ստանձնում է Ձենով Օհանի դերը, կերպարին յուրահատուկ երանգավորումով*», կամ Ձենով Օհանի հետ ներկայացվում որպես Սատունցի Դավթի հորեղբայր: Նույն գրույցներում առկա է նաև նրան աղերսվող այլ կերպար՝ «*Չընճիլ խրոանի գնիզ*» (Սասնա ծռեր, հտ. Դ, նոր պատումների գրառումը, բնագրի պատրաստումը Ս.Հարությունյանի և Ա.Սահակյանի, Երևան, 1999, էջ 40, 427, 542): Միանշանակ խոսքն օտարամուտ կերպարի մասին է, որն ունի իր պատմական նախատիպը ջալալիների թվից: Հարկ է նշել նաև, որ Զինջիրքոռանների տոհմը մինչ այժմ էլ գոյություն ունի Թուրքիայում:

⁴⁷ Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողությունք, «Փորձ» հանդես, թ. IV, II տարի, էջ 321-368, Տփղիս, 1877-78, էջ 327, Պերպլերեան, էջ 34-35, Ալպոյաճեան, էջ 604, {Սամուելյան} Քյոռ-Օղլի, ժող. վիպ., էջ 13:

⁴⁸ В.Жирмунский, Народный героический эпос, М.-Л., 1962, с. 214; Каррыев, с. 5, Гуругли, Таджикский народный эпос, составитель И.Брагинский, М., 1987, с. 21; Boratav, L'épopée et la «hikaye», 1965, p. 26 lín:

և լավագույն դեպքում նաև Եղիա Մուշեղյանի անունները: Այնինչ, այդ կերպ անտեսվում են մանր ժամանակագրությունների հեղինակները, որոնցից հաճախ օգտվել է Դավրիժեցին ինքը:

Ջալալիների առաջնորդներին մանր ժամանակագիրներից հականե-հանվանե հիշատակում է XVII-XVIII դդ. հեղինակ Ավետիքը կամ Ավետիք Տիգրանակերտցին (Ավետիք Ամդեցի, Ավետիք Պաղտասարյան), իր *«Ժամանակագրութիւն կամ գաւազանագիրք, աշխատասիրեալ յԱւետիքայ ումեմնէ»* երկում, որը հայտնի է նաև *«Գիրք պատմութեանց, որ կոչի Գաւազանագիրք»* վերնագրով: Թեև Ավետիքի ժամանակագրության ջալալիներին վերաբերող երկրորդ մասի և Դավրիժեցու «Պատմութեան» համապատասխան հատվածի միջև բազմաթիվ նմանություններ կան, այնուամենայնիվ, ինչպես կարծում է Վ.Հակոբյանը, այն մի առանձին բնագիր է և կապ չունի պատմագրի երկի հետ⁴⁹: Ավետիքը ևս նշում է ապստամբած Քյոռոզլու աշուղ լինելը, Գզիրօղլի Մուստաֆայի՝ նրան ընկեր լինելը, Քոսա Սաֆարի ապստամբվելու միևնույն (1599թ.) տարեթիվը, նաև հաստատում ջալալի առաջնորդներից Թանդրի Թանիմազի պատմականությունը: Սա չափազանց կարևոր է, քանի որ, փաստորեն, միայն Դավրիժեցին չէ վկայում վերոհիշյալ իրողությունների մասին: Դրանով իսկ ավելի է ընդգծվում նրա հաղորդումների հավաստիությունն ու վավերականությունը:

Ջալալիների ապստամբության պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նաև XVIIդ. հայ մյուս նշանավոր պատմագիր Գրիգոր վրդ. Դարանաղցու (Կամախեցի, 1576-1643 թթ.) ժամանակագրությունը (*«Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ»*): Թեև

⁴⁹ ՄԺ, հտ. Բ, էջ 506-507:

Դարանաղցին չի հիշատակում Քյոռոզլուն և Էպոսի մյուս կարևոր գործող անձանց, սակայն արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում Գզիբոզլի Մուստաֆայի մասին⁵⁰: Վերջինիս, ինչպես նաև խնդրո առարկա ժամանակահատվածում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին հակիրճ տեղեկություններ է հաղորդում XVIIդ. երկրորդ կեսի նշանավոր մատենագիր Վարդան վարդապետ Բաղիշեցին, 1659 թ. իր կազմած ժամանակագրության մեջ⁵¹: Քյոռոզլու այս զինակցի մասին մանր ժամանակագրություններին բնորոշ արձանագրային ոճով հակիրճ տեղեկություն են հաղորդում նաև Գրիգոր Դարանաղցու խմբագրած XVIIդ. ժամանակագրությունը⁵², XVIIIդ. հեղինակներից Ղևոնդ Տոսպեցին⁵³, «Երուսաղեմի ժամանակագրությունը»⁵⁴:

Ուշագրավ է, հատկապես, Հարություն քահանա Խալֆայանի վկայությունը զինակից ջալալի առաջնորդների մասին. «*ՌԽ {1591} Քոռ օղլին, Գզիր օղլին եւ այլ բազումք եղէն Ջալալիք*»⁵⁵: Նույնը բառացիորեն կրկնվում է նաև Անանուն Վանեցու տարեգրության մեջ⁵⁶: Ինչպես արդեն նշվել է, օսմանյան պետական գրագրության փաստաթղթերում Քյոռոզլու առանձին ավագակային գործողություններ հիշատակվում են դեռևս 1579 թ.-ից, Քյոռոզլին ինքը համարվում է 1582-1584 թթ. ժամանակահատվածից ավագակային գործունեություն ծավալած նախաջալալիական

⁵⁰ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 32-33:

⁵¹ ՄԺ, հտ. Բ, էջ 394, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք ԺԵ-ԺԹ դար, կենսագրական տեղեկութիւններով եւ ծանօթագրութիւններով, հրատարակեց՝ *Գիւտ քահ. Աղանեանց*, Թիֆլիս, 1912, էջ 72:

⁵² Անդ, էջ 3:

⁵³ ԴՀՊ, էջ 502:

⁵⁴ Ժամանակագրություն (XI-XVIIIդդ.), տպագրության պատրաստեց Ն. Եպս. Պողարյան, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 9, էջ 257-282, Երևան, 1969, էջ 257:

⁵⁵ ԴՀՊ, էջ 124, ՄԺ, հտ. Բ, էջ 482:

⁵⁶ ՄԺ, հտ. Ա, էջ 355:

շրջանի հրոսակներից: Առավել հավանական է թվում, որ Խալֆայանն ի նկատի ունենալով Գզիրոլի Մուստաֆայի և Քյոռոլու զինակցության հանգամանքը, ինչը նրան կարող էր հայտնի լինել իր իսկ օգտագործած աղբյուրներից, ուղղակի նույնացրել է նրանց ապստամբության ժամանակահատվածները՝ իրար կցելով երկու տարբեր ժամանակագրական հաղորդում⁵⁷:

Ազարիա Սասնեցու հաղորդումները

Ջալալիների ապստամբության պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է նաև XVII դ. հայ տաղասաց, աստղագետ և տոմարագետ Ազարիա վրդ. Սասնեցու (ծն. թ. անհտ. – 1628 թ.) *«Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան գաւառացն եւ աշխարհին հայոց ի ձեռաց ճելալեանց»* չափածո երկը, որն, ամենայն հավանականությամբ, գրվել է 1611թ.:

Ազարիայի ողջ ընտանիքն ու գերդաստանը զոհ են գնացել ջալալիների ասպատակություններին (*«ոչ ունիմ ի մարմնաւորաց յազգս իմ»*), իսկ ինքը՝ գերեվարվել, այնպես որ նա իր նկարագրած դեպքերի մեծ մասի անմիջական ականատեսն է եղել. *«Կամիմ եւ ձեզ ծանուցանել զդառնութիւն ժամանակիս եւ բազմազան զանցս աղետի, որ ես աչօք իմովք տեսի...»*⁵⁸:

⁵⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս Ս.Ռամազյան, «Քյոռոլի» էպոսի պատմական հենքը և XVII-XVIII դդ. հայերեն ժամանակագրությունները, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 25, էջ 277-290, Երևան, 2018:

⁵⁸ Ազարիա Սասնեցին մահացել է 1628 թ., Անտիոքից Եգիպտոս ուղևորվող նավում, ինչից հետո դիակը ծովն է նետվել, ըստ Գրիգոր Դարանաղցու: Այն Տրիպոլիսի մոտ հայտնաբերել են մարոնիթ հոգևորականները և հուղարկավորել: Ազարիան բավական հարուստ ժառանգություն է թողել, մասնավորապես, պատմությանը, աստղագիտությանը, տոմարագիտությանը և երկրաչափությանը նվիրված աշխատություններ (Ն.Ակինեան, Ազարիա վ. Սասնեցի, աստղագետ, տոմարագետ եւ տաղաչափ, «Հանդէս ամսօրեայ», թ. 7-9, էջ 315-320, 324-325, Վիեննա, 1936, էջ 320):

Եթե մանր ժամանակագիրները վկայում են առավելապես Քրոնոլոլու և Գզիրոլլի Մուստաֆայի մասին, ապա Ազարիան երկու տասնյակ ջալալի առաջնորդների հականե-հանվանե հիշատակելով՝ Էպոսի պատմական նախատիպեր ունեցող գործող անձանցից միայն Դելի Հասանին («Հասան պեկ») և Քոսա Սաֆարին է նշում նրանց թվում: Ահա նրա վկայությունը վերջինիս վերաբերյալ.

*Եւ չորրորդն Քոսա Սաֆար,
Ի յԱյնթափու եղևւ ելեալ,
Քսան հազար զօրս կազմեալ,
Եւ զամս եօթ գերկիրս գերեալ:
Ի յԱյնթափու մինչ յԱրզրում,
Անթիւ բազում արար զուլում,
Յետոյ եղևւ հնազանդեալ,
ԶԱրզրումայ] սանճախն առեալ:
Յորժամ Ճղալ օղլին եկեալ,
Եւ ընդ շահին պատերազմեալ,
Սա ընդ նրմա եղևւ գնացեալ,
Պարսից զօրացն սատակեալ...
Զօրս անթիւ նա կոտորեալ,
Եւ այլք գերծեալ ի յետ փախեալ,
Բանակն ամէն շահին եղեալ,
Եւ աւարաւ բազում լցեալ⁵⁹:*

Ազարիան արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում՝ նշելով Քոսա Սաֆարի ապստամբության Այնթափից սկզբնավորվելը, նրա զորքերի քանակը (20.000), որն, անշուշտ, մյուս ջալալի ղեկավարների զորքերի համեմատությամբ մեծ թիվ է կազմում, ինչպես նաև Այնթափից Էրզրում ընկած տարածքում նրա գործած

⁵⁹ Անդ, էջ 333, ՀՀՀ, հտ. Ա, էջ 446:

ասպատակությունները: 1603թ. հուլիսին, ինչպես վկայում են թուրքական աղբյուրները, սուլթանը ներում է շնորհում ջալալի ղեկավարներից Դելի Հասանին և նրա վեց մերձավոր աջակիցներին, ինչից հետո Հասանն ստանում է Բուդումի (Բոսնիա) սանջաքը: Հայ տաղասացն իր հերթին հաստատում է, որ նույն կերպ է հնազանդվել նաև Քոսա Սաֆարը՝ ստանալով Էրզրումի սանջաքը, ինչն, ընդհանրապես, հանրահայտ փաստ է թուրք պատմագրության մեջ⁶⁰:

Ազարիան վկայում է նաև թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ օսմանյան գորահրամանատար Ջիդալազադե (Ջդալօղլի) Յուսուֆ Սինան փաշայի ձեռնարկած 1604-1605 թթ. արշավանքներին Քոսա Սաֆարի մասնակցելու, ինչպես և այդ կռիվներում նրա զոհվելու մասին: Թուրք պատմագիրներ Իբրահիմ Փեչևիի և Քյաթիբ Չելեբիի հաղորդմամբ ևս, Էրզրումի վալի Քյոսե Սեֆեր փաշան մասնակցել է տվյալ արշավանքին և զոհվել դրա ընթացքում: Եթե ընդունենք, որ Քոսա Սաֆարի գործունեությունը յոթ տարի է տևել, ինչպես վկայում է տաղասացը, ապա նրա ապստամբության սկիզբը պետք է համարել 1598-1599 թթ., ինչը որ համընկնում է մյուս աղբյուրների տվյալներին:

Երեմիա Քյոմուրճյանի հաղորդումները

Քյոռօղլուն և Էպոսում հիշվող մյուս ջալալի առաջնորդներին հիշատակում է նաև XVIIդ. նշանավոր հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործիչ, բանաստեղծ և պատմագիր Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանը (Երեմիա Կոնստանդնուպոլսեցի, 1637-1695 թթ.)՝ իր «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն» չափածո պատմական երկում, որը գրվել է 1675-1678 թթ.: Չորս մասից բաղկացած այս աշխատությունն ամփոփում

⁶⁰ Akdag 1995, s. 433.

է օսմանյան կայսրության 400 տարիների պատմությունը և հիմնականում բանաբաղային բնույթ ունի: Հեղինակն ինքը ծանոթ է եղել և օգտվել է Առաքել Դավրիժեցուց, Գրիգոր Դարանադուց, Ագարիա Սասնեցուց, Ավետիք ժամանակագրից, Վարդան Բաղիշեցուց, ինչպես նաև թուրքական աղբյուրներից⁶¹:

Հայ մատենագրության մեջ Քյոմուրճյանն ավելի շատ ջալալի առաջնորդների է հականե-հանվանե հիշատակում (60 հոգու), քան որևէ մեկ այլ հեղինակ: Հիմնականում միայն անվանապես հիշատակելով հայտնի ջալալիներին՝ Քյոմուրճյանը համապատասխան մակդիրներով է բնութագրում նրանց.

Յորոց բազմաց տեղեկացաք՝

*միայն զանուանսն ի շար եղեալ, Ջարքն չարեօք յիշատակենք,
որք նախնեաց մեր զչարիս ածեալ...*

Ձէնճիր գրոան Ալի փաշայն,

քան զանճոռնիսըն ցատուցեալ...

Գըզիր օղլին գոռոզացեալ,

*և Հասան պէկն հարըստարեալ... Քեօւէ Սէֆէրըն փասքուսեալ
եւ Քէսէքէսըն սրածու լեալ:*

Չըպլաղն ժանտ դըժպրհեցեալ

և Քեօր օղլին ժըպրըհացեալ...

Թիւրքճէ Պիլմէզն դարանակալ,

Թօփուզի Պօյուկն կատաղեալ, Թանդրի Թանմագն

անընզգամեալ,

Ղնալի օղլին էր ըրփրրեալ... Սոքա գըլուխք պէկլէրպէկիք,

սանճաղ պէկիք, նո քէտխօտայսն այլ

Ի մէջ սոցա փոքր գրտանին

պօլուկ պաշիքըն կոչեցեալ:

Եւ այլ բազում պօլուկ պաշիք,

⁶¹ Քեօմիւրճեան, էջ 41:

*որոց ընդդէմ ոչ ոք եկեալ,
Այլ եկեալքն տկարանային,
եւ բրնակիչք ոչինչ օգտեալ*⁶²:

Քյոռոզլու մասին հիշատակությունը լոկ անվանական բնույթ է կրում՝ «*ժըպրըհացեալ*» մակդիրի հավելմամբ: Նման բացասական մակդիրներով են հիշատակվում նաև էպոսից հայտնի մյուս ջալալի առաջնորդները՝ Գզիրօղլի, Թանդրի Թանըմազ, Քոսա Սաֆար ևն: Քյոմուրճյանն իր հերթին ևս վկայում է, որ ջալալի ապստամբ պարագլուխների մեծ մասն Օսմանյան կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, խոշոր ավատատերեր և զինվորական հրամանատարներ էին (բեկլերբեկի, սանջաքբեկի, բոլուկբաշի ևն)⁶³: Բացառված չէ, որ մեզ հետաքրքրող որոշ ջալալի առաջնորդներ՝ «Քյոռօղլի» էպոսի գործող անձանց պատմական նախատիպերը ևս պատկանած լինեն նրանց շարքին: Մասնավորապես, ջալալի առաջնորդների թվում Քյոմուրճյանը հիշատակում է նաև էպոսի որոշ պատումներում որպես Քյոռօղլու զինակից հանդես եկող Ջընջիլդանին, նույնինքն՝ Ջինջիրբըռան Ալի փաշան, որի վախճանի մասին առկա է Առաքել Դավրիժեցու վկայությունը⁶⁴:

Ուշագրավ է պատմագրի հիշատակությունը Թյուրքչեբիլմեզ (բառացի՝ «թուրքերեն չիմացող») տարօրինակ անվամբ ջալալի առաջնորդի մասին, որի վերաբերյալ մեկ այլ վկայության ենք

⁶² Անդ, էջ 167-169:

⁶³ «Պէկլըբեկի» (բեկլերբեկի)՝ օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյա, էյալեթի քաղաքական վարչության կառավարիչ և զինուժի հրամանատար, «սանճաղ պէկի» (սանջաքբեկի)՝ սանջաք վարչական միավորի կառավարիչ և զինուժի հրամանատար, «քէտխօտա» (քեթխուղա)՝ տնտեսական գործերի կառավարիչ, վերակացու, «պօլուկ պաշի» (բոլուքբաշի)՝ գորամասի (բոլուք) հրամանատար, զինվորական կոչում:

⁶⁴ Դավրիժեցի, էջ 113:

հանդիպում «Պատմութիւն համառօտի» մյուս էջերում: Քյոմուրճյանը նշում է նաև վերջինիս սպանվելը Երևանի բերդի պաշարման ընթացքում, 1616 թ. թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ.

Ուր իի դաշտն Տեվանույ բազումք կոտորեցան, եէնիչէրուց աղայն անկեալ,

Եւ իսցեալ թիրքճէ Պիլմեզն,

եւ այլքն անդուստ յետըս փախեալ»⁶⁵:

Ըստ ամենայնի, թյուրքչեփլմեզն էլ էր այն ջալալիներից, ովքեր, ի վերջո, հնազանդվելով սուլթանին՝ ներման էին արժանանում և որևէ պաշտոն ստանալով՝ մասնակցում պարսից դեմ ձեռնարկված պատերազմական գործողություններին:

Նույն անձնավորությանն է ավելի վաղ՝ 1610 թ. դեպքերի առթիվ հիշատակում Առաքել Դավրիժեցին «Գիրք պատմութեանց» երկի բանաքաղային բնույթ կրող ԾԶ անխորագիր գլխում՝ առանց նշելու, սակայն, նրա մասնակցությունը ջալալիական ապստամբություններին. «Դարձեալ ի սոյն թուին {Թուին ՌԾԹ.} Յուլիսի երեսուն և մէկն, օրն երկուշաբթի, Սօֆին եկն յԱրզրում խիստ կռիւ արար հետ թուրքչաբիլմազին՝ հետ թաթարին, ել Օզոստասի երեքն՝ գնաց օրն ուրբաթ, տեղույս տէրն Հասան փաշայն էր»⁶⁶:

⁶⁵ Քեօմիւրճեան, էջ 184:

⁶⁶ Դավրիժեցի, էջ 479: Թյուրքչեփլմեզի անունն աղավաղված է Դավրիժեցու երկի աշխարհաբար թարգմանության մեջ. «...Սոֆին եկավ Կարին ի, թուրք Չաբիլմազի՝ թաթարի դեմ ուժեղ կռիվ տվեց» (Դավրիժեցի, էջ 498): Ըստ ամենայնի, սխալը գալիս է դեռևս Դավրիժեցու «Պատմութեան» ձեռագրերից մեկում տեղ գտած միննույն ձևից («թուրք Չաբիլմազ»), ինչը թուրքերենի չիմացության արդյունք է: Այլ տարբերակով առկա է նաև «թուրքչաբիլմազ» ձևը (Դավրիժեցի, էջ 479):

Իր աշխատության մեջ իրավացիորեն քննադատելով թուրք պատմագրության էջերում առկա այն թյուր տեսակետը, ըստ որի «բուն թուրքերի» (Esas Türkler) և ծագումով ոչ-թուրքերի (Gay-i Türkler) միջև տեղի ունեցած անվերջ պայքար է

Էպոսի աղբբեջանական տարբերակում նույնանշանակ համարժեք անվամբ հիշատակվում է Քյոոզլու «դելիբաշիներից» Դիլիլմեզը (բառացի՝ «լեզու չիմացող»)։ Պատմվում է, որ երբ Չենլիբեյում հավաքվում են 777 (կրկին խորհրդանշական թիվ է՝ առկա նաև արևելյան խմբի տարբերակներում) ապստամբներ, Քյոոզլին նրանց բաժանում է ջոկատների և հրամանատարներ կարգում, որոնց թվում Դելի Հասանը, Դելի Մեհթերը, Չոփուր Սաֆարը, Դելի Մեհթին, Ալայփոզանը, Թըփդագըղանը, Թոխմագվուրանը, Գերիդոնմագը, Թանրըթանըմագը, Դիլիլմեզը, Գյուրջուզուղուն, Գորխուզանմագը, Բելլի Ահմեդը և Իսաբալան⁶⁷։

Համանման և համահունչ ջալալիական բնորոշ վայրիվերո մականուններով բազմաթիվ ապստամբ պարագլուխների է հիշատակում նաև Քյումուրձյանը, ինչպես, օրինակ, «Քէսէքէս» (կտրի հա կտրի), «Չըպլաղ» (մերկ), «Քեօր Ղայա» (կույր ապառաժ), «Թօփուզի Պոյուկ» (մեծ մահակավոր, գավազանակիր), «Թանղրի Թանմագ» (անաստված), «Ապուխանչէր» (դաշույն պահող), «Քաֆիր» (անհավատ կամ արյունարբու), «Եօլա Սըղմագ» (ճանապարհին չտեղավորվող), «Սիքի Պոյուկ» և այլն, «որոնք

դիտարկվում Թուրքիայի ողջ պատմությունը, և որ, իբր, հենց, այսպես կոչված, «Էջնեբի» ու «դեշիրմե» բարձրաստիճան իշխանավորների կամայականություններն են հրահրել ջալալիական ապստամբությունները, Մ.Չուլայանը մատնանշում է նման ոչ-թուրք տարրերի գոյությունն անմիջապես ջալալիների շարքերում։ Սակայն սխալմամբ «Թյուրքչեբիլմեզը» որպես բնութագրող մակդիր մեկնելով՝ ենթադրում է ջալալի այս առաջնորդի «դեշիրմե» ֆեոդալ լինելը (Չուլայան, էջ 138)։ Նախ, «դեշիրմեի» (հայկական աղբյուրներում՝ «մանկահավաք», «մանկաժողով», «տղայաժողով») միջոցով հավաքագրված անձը նվազ հավանական է, որ նման մականուն կրեր՝ նկատի ունենալով հետագա խիստ դաստիարակությունը թուրքական միջավայրում, և հետո Դավրիժեցին պարզորոշ նշում է նրա թուրքական ծագումը (թաթար)։

⁶⁷ Кероглу, составитель М.Г.Тухмасиб, Баку, 1959, с. 45.

խոսում են այն մասին, թե ինչպիսի չարագործություններ կարող էին գործել նրանք»⁶⁸:

Ինչպես արդեն տեսանք, վերոհիշյալ գործող անձանցից Դելի Հասանը, Չոփուր Սաֆարը (Քոսա Սաֆար) և Թանրըթանըմազը (Թանդրի Թանիմազ) իրենց նույնանուն պատմական նախատիպերն ունեն: Այնպես որ, ինչ վերաբերվում է Թյուրքչեֆիլմեզին և ադրբեջանական էպոսի Դիլբիլմեզին, ապա խոսքը պետք է որ միևնույն անձնավորության մասին լինի: Միանգամայն հնարավոր կարելի է համարել հայ պատմագիրների հիշատակած ջալալի առաջնորդի և վիպական Քյոռոզլու «դելիբաշիի» այս նույնացումը:

Երեմիա Քյոմուրճյանն իր երկում հիշատակում է ջալալիների արշավանքներին նաև հայերի մասնակցության վերաբերյալ.

Եւ զՃէլալիսն, զոր վեր յիշեալ,

կողմ կողմ եղեալ եւ շատացեալ...

Օճաղից տեարք առ այնս դիմեն,

զի մի՛ լիցին նոցուն սպանեալ,

Զտունս եւ զկալուածս ի յետս ձրգեն՝ զկինս եւ զգաւակս ի բաց

լըքեալ:

Շատք ի Հայոց զայս արարին

և ոչ միայն գտունսրն թողեալ,

Եւ սո՛ւրբ հաւատն ուրանային՝

զանմեղ զարիւնս հեղուլ փութալ»⁶⁹:

Եթե Դավրիժեցու համանման վկայությունն ընդհանուր բնույթ է կրում՝ վերաբերվելով, ընդհանրապես, քրիստոնյաներին, ապա Քյոմուրճյանն ուղղակիորեն նշում է ջալալիների ավազակային գործունեությանն հավատուրաց, իմա՝ մահմեդականացած հայերի մասնակցությունը: Այս փաստը ևս որոշակիորեն կարող է խոսել

⁶⁸ Զուլայան, էջ 165:

⁶⁹ Քեօմիւրճեան, էջ 162-163:

Քյոռօղլու կամ նրա գործակիցների խմբերում հայերի հնարավոր առկայության մասին արված ենթադրության օգտին, մանավանդ, որ Քյոռօղլին ինքն, ըստ ամենայնի, նաև պատմական Հայաստանի տարածքում (Կիլիկիա, Փոքր Հայք) գործած ջալալի առաջնորդներից է եղել⁷⁰:

Հիմնականում գրեթե անվանապես միայն հիշատակելով ջալալի առաջնորդներին՝ Քյոմուրճյանը նշում է, որ նրանց շատ համառոտ է անդրադարձել և, որ մի առանձին գիրք է գրել նրանց մասին.

*Տաս' ի երկու տարի այսպէս
գասացեալ երկիրդ ապականեալ,
Պատմագրութեան ոճով գիրք մի վասն այսոցիկ եղէ գրեալ:
Զգործսն զարարս եւ զգօրութիւնս
և զսէրտարացն անաջողեալ
Զայս համառօտ իբր անցուցի,
միայն զանուանսն ըստորագրեալ⁷¹:*

Քյոմուրճյանի երկի 1695 թ. կազմված արձակ և հակիրճ տարբերակում՝ «Պատմութիւն համառօտ թագաւորացն օսմանցոց» աշխատության մեջ հեղինակը դարձյալ շեշտում է այս միտքը. «Ի

⁷⁰ Օսմանյան պաշտոնական գրագրության մեջ (Mühimme Defterleri) նախաջալալիական շրջանի ավագակապետերի շարքում Քյոռօղլու հետ միասին հիշատակվում է միևնույն տարածաշրջանում գործած ոմն Էրմենաքլու Շեյդի (Ermenâklu Şeydi) (Akdağ 1995, s. 519), իմա՝ պատմական Կիլիկիայի Էրմենաք կամ Էրմենեկ գավառակից (հնագույն Գերմանիկոպոլիս) սերող և վիպական «ղալիներին» համահունչ «շեյդի» (արաբ.՝ «գիժ», «խելագար») մականվամբ: Հաշվի առնելով, որ նշված բնակավայրը դեռ Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակներից մինչ 1915 թ. ցեղասպանությունը գերազանցապես հայաբնակ է եղել (Ադանայի նահանգի Իջելի գավառի կազմում), ապա խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, Քյոմուրճյանի (ավելի վաղ նաև Դավրիժեցու) հիշատակած հավատուրաց քրիստոնյա ջալալիներից մեկի մասին է:

⁷¹ Քեօմիւրճեան, էջ 167:

սորա ժամանակին Անաստօլոյ ճէլալիքն յայտնեցան, զոր պապքն մեր փախեան ի նոցունց և պատմէին մեզ ի ժամանակ տղայութեան մերում և չեղն պարտումն ամպարշտացն այնոցիկ ի ժամանակի սորին, այլ զոր ինչ և կամացն գործեցին անխտիր: Վասն սոցա զգիրք մի գրեալ եմ ուրոյն պատմութեամբ լի»⁷²: Հիշատակված երկը, սակայն, հայտնի չէ և չի նշվում հեղինակի գրական ժառանգության ուսումնասիրողների կողմից: «Հեղինակներ կան,- գրում է Լեոն,- որոնք բախտի խորթ զավակներ են: Այդպիսիներէից մեկն է և Քեոմուրճյանը»⁷³: Հնարավոր է, որ այս երկը ևս, ինչպէս Քյոմուրճյանի ստեղծագործությունների մեծ մասը, կամ չի պահպանվել և կորսվել է, կամ էլ դեռևս հայտնաբերված չէ: Անշուշտ, այն բավական առատ փաստեր կմատակարարեր խնդրո առարկա հարցերի և, ընդհանրապէս, ջալալիների ապստամբությունների վերաբերյալ:

Ամփոփելով նյութը՝ նշենք, որ Քյոռօղլու մասին հիշատակությունները հայ մատենագրության մեջ միայն XVIIդ. աղբյուրներով չեն սահմանափակվում: «Քյոռօղլի» էպոսի հետ կապված բազմազան արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում XVIIIդ. հայ մատենագիր Եղիա Մուշեղյանը (Եղիա Կարնեցի), իր՝ 1721թ. Թավրիզում գրված «Գիրք խաղից երաժշտականաց» տաղարանում, որում ամփոփված են հայատառ թուրքերենով գրառված և Քյոռօղլուն վերագրվող 13 խաղեր⁷⁴: Սակայն առանձնակի պատմական-աղբյուրագիտական արժեք է ներկայացնում տաղարանում միջանկյալ կարգով գրի առնված «Ասմունք Քօռօղլուն» հատվածը, որում Եղիան ամփոփ կերպով արձանագրել է ժողովրդի մեջ Քյոռօղլու վերաբերյալ շրջող

⁷² Անդ, էջ 321, ՄՄ թ. 1786, էջ 52:

⁷³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հտ. Ե, Երևան, 1986, էջ 274:

⁷⁴ Ա.Աբրահամյան, Դ. Գաբրիելյան, Քյոռ-օղլու նորահայտ երգերը, Հայկ. ՄՄՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, թ. 9, էջ 71-93, Երևան, 1954:

գրույցները⁷⁵: Քյոռոզլու մասին ասքերին ծանոթ է եղել նաև XVIIդ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինը, ինչի մասին առկա են համապատասխան հիշատակություններ նրա ինքնակենսագրական երկում⁷⁶: Սակայն սա արդեն այլ ժամանակահատված է և այլ ուսումնասիրության նյութ:

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИЗМА ЭПОСА “КЕРОГЛЫ” И АРМЯНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ XVII ВЕКА

**Рамазян Самвел
(Резюме)**

Основы историзма эпоса “Кероглы” в целом касаются джелалийским восстаниям в Османской империи конца XVIв. и начала XVIIв. Имея многовековую стабильную традицию, армянская историография XVIIв. сохранила важные и уникальные сведения об этих исторических событиях, в т.ч. о предводителях джелали, исторических прототипах эпоса - Кероглы, Гзироглы Мустафа, Коса Сафар и др. Особенную важность в изучении историзма эпоса представляют не только труды армянских историков XVIIв. Аракела Даврижеци, Григора Даранагци (Камахеци) и Еремия Кеомурчяна, но и мелкие хроники и колофоны (памятные записи) рукописей того же периода. Данные армянские источники передают сведения как о персонажах эпоса, так и об некоторых исторических событиях, которые отражены в эпосе.

⁷⁵ Անդ, էջ 72-74:

⁷⁶ Յովսեփ Էմինի կեանքն ու արկածները (անգլերեն բնագրեն), Պէյրուֆ, 1958, էջ 344, 424:

**THE QUESTIONS OF STUDYING OF THE HISTORISM OF THE
EPIC OF “KOROGLU” AND THE ARMENIAN
HISTORIOGRAPHY OF THE XVII CENTURY**

Ramazyan Samvel
(Summary)

The bases of the historism of the epic of “Koroglu” generally concerns the Jelali Revolts (Celali Rebellions) in the Ottoman Empire at the end of the 16th century and the beginning of the 17th century. Having a centuries-old stable tradition, the Armenian historiography of the 17th century saved an important and unique information about these historical events, also about the leaders of Jelali, the historical prototypes of the epic - Koroglu, Kiziroglu Mustafa, Kosa Safar etc. The particular importance in the studying of the historism of the epic presents not only the works of Armenian historians of the 17th century Arakel Davrizhetsi (Arakel of Tabriz), Grigor Daranaghtsi (Kamakhetsi) and Eremia Komurjian (Jeremiah Keomurjian), but also small chronicles and colophons (memorable records) of manuscripts of the same period. These Armenian sources transmit information about the personages of the epic, as well as about some historical events which are reflected in the epic.